ԲԱԳԻՆ

Pakine

ԾԴ. տարի, թիւ 3

Յուլիս / Օգոստոս / Սեպտեմբեր 2015

Գրականութիւն - Արուեստ - Իմացական Աշխարհ

ՎԱՐԻՉ ԽՄԲԱԳԻՐ
Յակոբ Պալեան

ՕԳՆԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳԻՐ
Նորա Բարսեղեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ
Մովսէս Հերկելեան (Լիբանան)
Շուշիկ Տասնապետեան (Լիբանան)
Յակոբ Տէր Ղուկասեան (Լիբանան)
Զաքար Քէշիշեան (Լիբանան)
Անուշ Թրուանց (Հայաստան)
Արքմենիկ Նիկողոսեան (Հայաստան)
Հրանդ Մարգարեան (Մ. Նահանգներ)
Աւետիս Հաճեան (Մ. Նահանգներ)
Յարութիւն Պէրպէրեան (Գանատա)

Հասցէ՝
Պուրճ Համուտ
Շաղղոյեան կեդրոն
Բ. յարկ
E mail:
pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

Տպագրութիւն՝
Համազգայինի
«Վահէ Սէթեան»
տպարանի

Ցրուումի կեդրոն՝
Համազգայինի
Գրատարած,
Շաղղոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ
Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01)260329
Փոստարկղ. 80 1096 Պ. Համուտ
E-mail: imphamaz@inco.com.lh

Հրատարակութիւն՝
Համազգայինի
Կեդրոնական Վարչութեան

ԲԱԳԻՆ

Յուլիս / Օգոստոս / Սեպտեմբեր 2015

ԾԴ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 3

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

■ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ
ՀԱՅԵՐԷՆ ԲԱՌԵՐՈՒ, ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԶՈՅԳ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ ____ 1

■ ՄԵՐ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ
ՅԻՇԵԼՈՎ ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆԸ, ՈՐ ՀԱՅ ԳԻՐԻ,
ԽՕՍՔԻ ՔՈՒՐՄ ՈՒՂԵՑ ԸԼԼԱԼ ԵՒ ՄՆԱՑ - Յ. Պալեան ____ 4
ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆԻ ԳՐՉԸՆԿԵՐ
ԽԱՉԻԿ ՏԷՏԷԵԱՆԻ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ ԽՕՍՔԷՆ ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ ____ 7

■ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ
ԽՕՍՔԵՐ՝ ՄԵԿԿԱԾ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻՆ - Յարութիւն Պէրպէրեան ____ 8
ՔԵԶ ԿԸ ՓՆՏՌԵՄ
ՊԻՏԻ ՉՈՒԶԷԻ՞Ր - Մարիա Պէրթիզլեան-Ղազարեան ____ 12

■ԱՐՁԱԿ
ՄԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ - Լալա Մինասեան ____ 13

■ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՄԱՐՈՒՇԻՆ «ԳԱՂՏՆԱԳՐՈՒԹԻՆ»Ը, ՈՐ ԱՅԴՊԷՍ ԱԼ ՉԷ - Յ. Պալեան ____ 22
«ՉԳԻՏԵՄ, ԲԺԻ՛ՇԿ, ԹԷ ՄԻԱՅՆԱԿ ՄԵՌՆԵԼԸ ՈՐՔԱՆ ԴԺՈՒԱՐ Է»
- Արմէն Քէշիշեան ____ 29

■ԱՐՁԱԿ
ԱՐՏԵՄ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԻ «ՅՈՒԴԱՅԻ ԱՐՁԱԿՈՒՐԴԸ»՝
ՀԱՅՈՒ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ - Յ. Պալեան ____ 37
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎԷՊ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄԸ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎԵՐԱԲԱԺԱՆՄԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ
ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ - Յովհաննէս Զատիկեան ____ 44
ԱՆՎԵՐԱԴԱՐՁ - Յակոբ Միքայէլեան ____ 50
ՕՐ ՄԸ ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ ՄԷՋ - Թորոս Թորանեան ____ 56
ԵՐԳԻՇԱՆՔԻ ԴՐՍԵՒՈՐՈՒՄԸ ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒ
- Լիանա Սանթրեան ____ 58
ՍԻՍԻԱՆՆ ԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔ Է ՄԻԱՔԱՂԱՔ ԸԼԼԱԼ
ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԿՈՐՈՒՍՏ Է - Յ. Պ. ____ 62

■ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ
ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ - Փոլ Էլիւար ____ 73

■ԱՐՈՒԵՍՏ
ԳԵՂԱՆԿԱՐԻՉ ԳԷՈՐԳ ՄՈՒՐԱՏԻ ՀԵՏ ՆԻՒ ԵՈՐՔԵԱՆ
ԻՐ ԱՐՈՒԵՍՏԱՆՈՅԻՆ ՄԷՋ - Յ. Պալեան ____ 76

Կողքի նկար՝ Յիշողութիւններ Հալէպէն
Գործ՝ Գէորգ Մուրատի

ՀԱՅԵՐԷՆ ԲԱՌԵՐՈՒ, ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԶՈՅԳ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Խորհրդաժողովէ մը եզք, երբ լռած են բարձրախօսները:

Յուլիսի վերջաւորութեան Հայաստանի Սփիւռքի նախարարութեան նախաձեռնութեամբ տեղի ունեցաւ խորհրդաժողով մը՝ զոյգ աշխարհաբարներու մերձեցման օրակարգով: Ուշագրաւ էր այն, որ խորհրդաժողովին մասնակիցները կ'ուզէին զիրար լսել, ընդդիմախօսութիւն եւ բանավէճ չկային: Կար ընդհանուր բարի կամեցողութիւն:

Հայաստանէն գիտաշխատողներ եւ գրողներ կ'ուզեն աշխատակցիլ Սփիւռքի մամուլին: Այդ աշխատակցութիւնը օգտակար է ամէն կարգի մերձեցման համար: Երբ Սփիւռքի մէջ կը հրատարակուին, ուղղագրութեան փոփոխումը մասնաւոր հարց չի ստեղծեր, այդ ընդունած են: Սակայն արեւելահայերէնի մէջ տուն-տեղ եղած մեծաքանակ օտար բառերը եւ օտարաբանութիւնները լուրջ արգելքներ են: Հանդիպումներու ընթացքին համաձայն կը գտնուին, որ այդ օտար բառերը եւ օտարաբանութիւնները հայացուին, երբ սփիւռքի մէջ կը հրատարակուին: Զարմանալի է, որ այդ աշխատանքը տեղւոյն վրայ ընելու ճիգն ու ցանկութիւնը կը բացակայի: Դրական երեւոյթ է նաեւ, որ արեւմտահայերէն եւ մեսրոպեան ուղղագրութեամբ գրուածները լոյս կը տեսնեն հայաստանեան մամուլին մէջ կամ հատորով, բնագիրին պէս:

Զոյգ աշխարհաբարներու մերձեցման համար, առանց ամպագորգոռ առաջարկներու եւ անհասկացողութեան պատին զարնուելու, կարելի է յառաջանալ պզտիկ քայլերով: Կան բառեր, որոնք նոյն իմաստը ունին, նոյն ձեւով կը հնչուին, բայց տարբեր ձեւով կը գրուին: Ինչո՞ւ չնոյնացնել. արձագանգ(ք), փափաք(գ), փնտռ(ր)ել, ճիշդ(տ), ի զուր (իզուր): Ինչո՞ւ օտար բառերը հայերէնով չփոխարինել, երբ անոնք միշտ գոյութիւն ունեցած են, ընթացիկէն, քաղաքականէն, գրականէն... մինչեւ բժշկական:

Զգուած եւ վերահայացուած բառապաշարով աշխարհաբարները շատ մեծ դիւրութեամբ փոխադարձաբար հասկնալի կ’ըլլան եւ մերձեցումը բնական կերպով տեղի կ’ունենայ: Այս ազգային բարեկարգումը ընելու համար բարձրագոյն մակարդակներու վրայ քաղաքական, կրթական եւ ազգային տեսիլքով մշակութային վերաբերում պէտք է ունենալ:

Զոյգ աշխարհաբարներու մերձեցման համար ինչո՞ւ մեր դպրոցներուն մէջ դասաժամ յատկացնել եւ՛ մէկը եւ՛ միւսը սորվեցնելու, ինչպէս որ կը սորվեցնենք օտար լեզուները: Փորձը ցոյց կու տայ, որ այն ընտանիքներու մէջ, ուր ծնողներէն մին արեւելահայ է, եւ միւսը արեւմտահայ, մանուկը շատ լաւ գիտէ, թէ որո՛ւն հետ ո՛ր աշխարհաբարով պիտի խօսի: Եթէ կրնանք սորվիլ եւ սորվեցնել ռուսերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, արաբերէն եւ այլ լեզուներ, մէկ հատիկ պատճառ պէտք է տալ զոյգ աշխարհաբարները չկարենալ սորվեցնելու եւ սորվելու համար:

«Սովետ»ի ժառանգութիւն այն տրամաբանութիւնը, որ լեզուն «սոցիալական» երեւոյթ է կամ «լեզուն կը յառաջդիմէ», կրնա՞յ առաջնորդել լեզուի խաթարման, հետեւաբար նաեւ ազգային նկարագիրին: Միշտ պէտք է յիշել իմաստասէրին խօսքը. «Բառերու ժառանգութիւն, իմաստներու ժառանգութիւն» (Héritage de mots, héritage déidées, Léon Brunshwigg): ԺԶ. դարուն ֆրանսացի մտաւորականները հանդէս եկան լեզուի պաշտպանութեան եւ պանծացման հարցով, ճամբայ հարթեցին արդի ֆրանսերէնի համար, պետութիւնը հետեւեցաւ եւ ստեղծեց ակադեմիան: Նոր բառերը փողոցը չէ, որ կ’որդեգրէ եւ կը պարտադրէ, այլ ամէն տարի ակադեմիան կ’որոշէ, անոնց ընտրութիւնը անհատներու խելապատիկէն չի բխիր:

Հրեաները չհետեւեցան փողոցի թելադրանքին, իրենց զանազանութիւններէն բխած «սոցիալական» երեւոյթը չընդունեցան որպէս կանոն, այլ հպարտութիւն եւ քաջութիւն ունեցան իրենց արմատներուն վրայ վերականգնելու լեզուն, «թալմուտ»ի լեզուն, իրենց գրաբարը: Զոյգ աշխարհաբարներու մերձեցումը աւելի դիւրին պիտի ըլլայ գրաբարի ճշգրտութեան հասարակ յայտարարին վրայ (ուղղագրութիւն, բառակերտում, հոլովներու եւ խոնարհումի պատշաճեցումներով):

Այս «բարեկարգումներ»ը եթէ այսօր չկատարուին, քանի մը սերունդ ետք հայերէնը կրնայ վերածուիլ «ֆոլքլորիք» կամ թանգարանային լեզուի, «մեռած լեզու» դառնալէ առաջ: Մինչ այդ, ականատես պիտի ըլլանք արաբահայերէնի, թրքահայերէնի, ամերիկահայերէնի, ֆրանսահայերէնի ծնունդին: Այսօր, կարգ մը տեղեր, հայերէն կը կարծենք խօսիլ, հայերէն բառերով անգլերէն կամ արաբերէն խօսելու պէս. «զբաղ եմ», «վրայէդ գնաց», «հետս չելաւ», «հ» հնչիւնը թաղելով՝ «նախազան», «աղթանակ»..., «պոեզիա», «մուսալիպիէ»...: Այս ձեւով լեզուն կը յառաջդիմէ՞, թէ՞ այլ բան կը պատահի: Դեռ չեմ թուեր այն բոլոր բառերը, որոնք թրքերէնէ ժառանգուած են, այդ ժառանգութիւնը կրնայ ըլլալ, որ «սոցիալական» երեւոյթ է, բայց անհարազատ է, ինքնութիւն կը խաթարէ:

Զոյգ աշխարաբարներու մերձեցումը կ’իրականանայ նաեւ ընդհանրապէս հայերէնի զգումով եւ վերականգնումով: Այս արդէն կը պահանջէ քաղաքական կամք, որ փողոցով չ’առաջնորդուիր, ոչ ալ դիրքերու պաշտպանութեամբ, այլ ազգին եւ անոր արժէքներուն նկատմամբ յաւելեալ պարտականութեամբ եւ հաւատարմութեամբ:

Այս հարցերը վերհամայնքային, վերհատուածական, վերաշխարհագրական, վերկուսակցական, վերանհատական են: Իսկական վերականգնումը «թուքով կպցրած» լուծումներով չի կրնար տեղի ունենալ: Հարկ է ցուցաբերել հեռանկարային կեցուածք, այսինքն ունենալ Վռամշապուհ արքայի, Սահակ կաթողիկոսի եւ մտաւորական Մեսրոպի տասնհինգ դար առաջ ունեցած ապագայատեսութիւնը, յառաջիկայ տասնհինգ դարերուն համար, ձերբազատելով անմիջականի, կողմնապաշտականի եւ կեղծ գործնապաշտականի զսպաշապիկէն:

Այս կը պահանջէ իսկական ազգային-մշակութային-քաղաքական ղեկավարում: Եթէ պատմութիւնը այսօր կը գնահատէ հինգերորդ դարու աւագները, վաղը կրնայ դատապարտել այսօրուան աւագները, եւ զգայազիրկ ու նիւթապաշտ դարձած ամբոխները:

Կ'ըսեն, թէ ժողովուրդները ունին բնական ողջախոհութիւն: Մեր ժողովուրդը, Հայաստան եւ սփիւռքներ, պահա՞ծ է այդ ողջախոհութիւնը, զայն պիտի ցուցաբերէ՞ ինքնութեան գիտակցութեամբ: Սպասումը կ'առաջնորդէ վերջնականացող ուշացման, որ իր կարգին ծնունդ կու տայ «ծագումով հայերու»:

Չի բաւեր ըսել, որ արեւմտահայերէնը «վտանգուած» լեզու է: Վաղը նոյնը կրնայ ըսուիլ արեւելահայերէնի համար: Հաստատումէն եւքք օրակարգ պէտք է ըլլայ ի՞նչ ընելը:

Այս ի՞նչ ընելը սպասման սենեակի մէջ չի կրնար դրուիլ: Ան էական հարց է, նոյնիսկ եթէ տնտեսական, աթոռ-աթոռակային եւ զբօսաշրջային չէ:

Զգձգումները եւ «ժամանակը կը լուծէ հարցերը» իմաստութիւնը օգտակար չեն: Պահ մը պէտք է երեւակայել, թէ ժամանակը ինչպէս պիտի լուծէ հարցերը: Երկինքէն հեքիաթի խնձորը պիտի չիյնայ...

«ԲԱԳԻՆ»

ՅԱԿՈԲ ՊԱԼԵԱՆ

ՅԻՇԵԼՈՎ ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆԸ, ՈՐ ՀԱՅ ԳԻՐԻ, ԽՕՍՔԻ ՔՈՒՐՄ ՈՒՉԵԺ ԸԼԼԱԼ ԵՒ ՄՆԱԾ

Դեռ ժամանակ մը եկք, երբ մահուան առթած յուզումը իր տեղը կու տայ գիրգրականութեան սպասարկու Սարգիս Կիրակոսեանի ժառանգութեան գնահատման, ժամանակակիցներ եւ զալիք սերունդներ կ'արտայայտուին: Մինչ այդ, որքան լաւ պիտի ըլլայ, որ հայ մարդիկ բանան իր գիրքերուն էջերը եւ փորձեն բաբախել գրողին հետ, մտնել անոր աշխարհը: Հոն պիտի հանդիպին հայու եւ մարդու աշխարհին:

Գրողի եւ բանաստեղծի իր իւրայատուկ մթնոլորտը կայ Սարգիս Կիրակոսեանի գիրքերուն մէջ:

Արմատախիլ եղած ընտանիքէն ստացուած ցաւեր, ցաւի պատմութիւն, որ վերածուած է շեշտուած ինքնութեան: Սարգիս Կիրակոսեանի եւ իր սերունդէն շատերու համար այդ ցաւը դրոշմ է ինքնութիւն կերտելու՝ ստեղծագործութեան ճամբով: Ոմանք պիտի ըսէին՝ արմատներու որոնում, քանի որ անհայրենիք ըլլալու կացութիւնը, մտածողին համար, հոգեկան խախտում է: Բանաստեղծը, գրողը, նկարիչը, երաժիշտը, յեղափոխականը, նոյնիսկ հրաժարումներու գացող հայը տեւաբար հակազդելու լարումի մէջ է ընդդէմ այդ խախտումին:

Սփիւռքի հայ գրողին (ընդհանրապէս հայրենահանուածի եւ անոր ժառանգին) աշխարհը մտնելու համար պէտք է բանալ այդ հոգեկան խախտումը իր բազմազանութեամբ հասկնալու եւ մեկնաբանելու դուռը: Յամենայն դէպս, իրաւ ստեղծա-

գործութիւնը բխում մըն է, որ ծնունդ կ'առնէ անբաւարարութիւններէ: Այդ բխումը հակազդեցութեան եւ փոխարինման ընթացք է, որ կը հեգեւի գարբեր եւ ինքնատիպ ճանապարհներու, բանալով եւ միաժամանակ թաքցնելով ներաշխարհի ուժերը, պոռթկումները, լքումները, եթէ չխրի կապկումի գիղմին կամ լեզուագարութիւններուն մէջ:

Այս ըմբռնումով պէտք է կատարել «իրաւ ընթերցումը» սփիւռքի ստեղծագործողին, մէկդի դնելով ցուցադրական, գովերգական, բեմական, քարոզչական եւ այլ ձեւականութիւններ: Այդ ընթերցումը տեսակ մը կամուրջ կ'ըլլայ, հռետորական ճապկումներէ հեռանալով, ստեղծագործողին եւ ընթերցողին աշխարհներուն միջեւ գնահատելու պետական եւ կաղապարուած դատումներ կարելի է ընել, կ'ընեն արհեստավարժները, առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ:

Հարկ է նախ բանալ գիրքը, չառաջնորդուիլ «վարդապետ»ներու գնահատումներով: Գրական վայելքը վարձու չ'առնուիր, իսկ լսուած եւ կրկնուած դատումը յոռեգոյն ձեւն է գրականութիւն եւ արուեստ հասկնալու, զանոնք դարձնելով ճանապարհներու եզրին դրուած ծանուցումի տախտակ:

Փորձենք ծայրէն վերցնել Սարգիս Կիրակոսեանի խօսքի աշխարհին վարագոյրը: Իր խօսքին չափ կարեւոր է մեր ստացածը, քանի որ ո՛չ նոյն բաները կը լսենք, եւ ո՛չ ալ նոյն բաները կը հասկնանք:

Սարգիս Կիրակոսեանի վերջակէտէն առաջ ըսածն է կարեւոր: Ընթերցողին համար կարեւոր են այդ ըսուածին ընկալումը եւ արձագանգը:

Հետեւաբար՝ գովք ընթերցման, որ մեր առաքինութիւնը պէտք է ըլլայ:

Բանանք «Ականեալ Ձայներ» (2015) այս տարի լոյս տեսած հատորը: Գրողը գնահատելու համար ճառը յաւուր պատշաճի խօսք է, իսկ ընթերցումը «ժամանակ»ի վրայէն սաւառնող իրաւ մտերմութիւն, որմէ վերջ կու գան արժեւորումները:

Բանաստեղծութեան «բառեր»ը իրաւաբանի «բրածոյ» բառերուն ճշգրտութեան հետամուտ չեն, այլապէս կը խօսին, այլ խորք կը փոխադրեն: Միշտ պէտք է խորհիլ անբաւարարութեան մասին:

Ո՛վ բառեր
ով խօսք բրածոյ
ով կեանք իմ չորցած՝
անապատ օրերուս յուշատետրին մէջ
քայլերուս դէմ ծուղակներ էք դուք հիմա
եւ սեւ վարդը մոխիրին

Պէտք է ըլլայ կածան մը ուրիշ
անտառներու դաժան երգին մեզ տանող
եւ առասպել մը ննջած՝
մութ գիշերին մէջ ձորակին Նաքքաշի
ուր աղուէսներն ամէն օր զիս կը կանչեն անձկագին
իրենց վախկոտ ձագուկներուն աչքերուն
ֆոսֆորային աղերսանքին ահուսարսափ տաղերով
որովհետեւ դայլայլները մեր օրերուն հնամաշ
զիլ կանչեր են ակօսներէ դուրս պայթող
կամ շանթահար շոճիներ *(էջ 132)*:

Իրաւութեամբ ապրող բանաստեղծը եւ արուեստագէտը կ'ապրին հարցականներու բաց-փակ շրջանակի մէջ, առանց ըսելու, որ իմաստասէր են, բնազանցական «խնդիր» ունին, որոնց պատասխանը կը փնտռեն, կը սպասեն: Թէեւ, ինչպէս ըսած է Մեծն Սոկրատ, հարցումները աւելի կարեւոր են, քան անոնց տրուած պատասխանները:

Խաւարը անկումն է բիւրեղին
եւ արեան բիւրեղներուն քառսն է
մեկին:

Կը բացուիմ լոյսին՝
մահուան քարափի տենդին
կը հասնիմ,
կը հակիմ մահուան
սեւ աւազներու պղծուած էջին
եւ քար կը խօսիմ
շշուկն արփիին:

Շշուկը լոյսին
սկիզբն է արեան նոր արշալոյսին,
հեռագնաց խօսքը մութին եւ
հարցումին՝
հաւատարիմ իր կոչումին:
(«Մահուան ժամանակի անլռելի շշուկներէն», էջ 177):

Մահը բնազանցական մեծագոյն հարցումն է: Վախճա՞ն, թէ՞ սկիզբ, անմահութեան երազա՞նք: Մեծն Սոկրատ կ՚ըսէր, որ նոյնիսկ երբ կը հաւատանք անմահութեան, միշտ կայ գեղեցիկ վտանգը սխալելու: Բանաստեղծ կամ ոչ, հարցումը միշտ փագնապեցնող եղած է, լոյսի եւ խաւարի իրերամերժ գոյակցութեամբ: Եւ միշտ լեզուն, խօսքը՝ ընդդէմ քառսին:

Գիշերն է ի՛նչ խտացում
կառոյցներու, ցնորքներու մօտեցում
եւ յոյսերու լուռ թաղում:

Ասպղ մը կ՚անցնի յանկարծակի,
կ՚ընկողմանի յուսահատ՝ սպուերին
մէջ իր կեանքին
եւ լուսեղէն մատներով կը գրչագրէ
ճակտի գիրը խաւարին:

Գիշերն է լեզուն, խօսքը գալիքին,
Որ ահաբեկ լռութիւնն իր կը խօսի
եւ կը խօսի...

Անլռելի շշուկները
գիշերուան հետ կ՚ահագնանան
եւ կը սկսի փօնը մահուան... *(նոյն տեղը, էջ 178):*

Ժամանակը իմաստութիւն կը բերէ, բայց նոյնը մնալ կարծելով այլ բան ըլլալու մղձաւանջը, որ մարդուն սեփականութիւնն է իր յուշերով, որ լոյսերու խաղ է կորսուած եւ խուսափուկ ներկայի, նոյնը եւ տարբեր ըլլալու զգայնութիւն մը: Տեսակ մը Շէքսփիրեան տեսիլք, որ կեանքը յիմարի մը կողմէ պատմուած պատմութիւն մըն է, որ ոչինչ կը նշանակէ: Ի՞նչ կ՚ըսեն «Յուշեր»ը... Անոնք մե՞զի կը պատկանին, թէ՞ մեզմէ դուրս տեղ մըն են, օտարուա՞ծ են...

Կ՚առաջանանք շարունակ
յուշերու մէջ ուր ալ չկանք

Անոնք մեր կեանքը կը կազմեն
բայց կը յայտնագործենք
բաւական ուշացած

Դէմ առ դէմ
յիշողութեան
պատկերներուն հետ
որոնք անդարձ մեկնեցան
որոնք մեզի ա՛լ չեն նմանիր
բայց եւ որոնց սպուերները մենք
դարձանք
երբ ցանկութիւն առ ցանկութիւն
այրեցանք՝
ճիշդ մենութեան ձիւներուն պէս

Եւ կը մնանք
յուշերու մութ մշուշին մէջ
որ շարունակ մեր օրերէն իսկ առաջ
դէպի գերեզման կը վազէ
(Յուշեր, էջ 217):

Սարգիս Կիրակոսեան գերուած է բառին-խօսքին հմայքով: Այսինքն ունկնդիր է բառին-խօսքին մէջ կուտակուած իմաստին եւ խորհուրդին, ընթացիկէն տար-

բեր, որ հեռագրական նշան չէ: Բառը սոսկ ձայն չէ, այլ նուագ է, գոյն է, խպացուած պենչ է: Այդ բոլորին զգացողութիւնը կ'ունենայ բանաստեղծը մայրենի լեզուով, ինչպէս Արթիւր Ռէմպօ ունեցած էր՝ փորձելով թափանցել ձայնաւոր տառերու խորհուրդը: Բառը նաեւ կը ցոլացընէ թովչանք, օրինակ, աչքերու թովչանքը, ուր բանաստեղծը կը տեսնէ յոյզ եւ գոյն, «կապոյտ, կապոյտ»: Բառերը կեանք ունին, նաեւ պատմութիւն, կը կրեն յուշերը:

Բառին
բառը կը յաջորդէ
տողը տողին կ'արձագանգէ
եւ աշխարհը կ'ամբողջանայ

Դահ մը
աչքերդ փակէ
եւ թող որ վարդը լեզուին
ազատօրէն ինքզինք բանայ
Թող որ կապոյտ լոյսն աչքերուդ
թուղթին վրայ կապոյտ յոյզեր քնանայ
եւ քերթուածն ալ արթննայ
տենչանքներուդ թանաքով՝
կապոյտ կապոյտ
(Յանկութեան թանաքը, էջ 226):

«Թուղթին վրայ կապոյտ յոյզեր»ուն փիրութիւն ընելու ճանապարհը կը գտնուի արուեստագէտի խաղին մէջ մտնելով, այս պարագային լսել-լսուելու «ընթերցում»ով, որ էջեր թերթատելէ տարբեր արկածախնդրութիւն է: Այն ատեն կը լսուին «ականեալ ձայները»... եւ գիրքը կը դադրի գրադարանի զարդ ու գեղօր ըլլալէ, կը բանայ հոգիի հորիզոններ:

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆԻ ԳՐՉԸՆԿԵՐ ԽԱՉԻԿ ՏԷՏԷԵԱՆԻ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ ԽՕՍՔԷՆ ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ

Գնաց գրողը, մնաց իր գործը: Վերջին ամիսներուն եւ, հակառակ իր խստապահանջութեան, նոյնիսկ ինքն իր գործերուն հանդէպ, ան ժրաջան կերպով նախաձեռնեցիր «Ականեալ Ձայներ» բանաստեղծական 3-րդ գիրքի հրապարակման, որ կարծէք վաղաժամ մահուան նախապատրաստուող եւ ապերախտ այս կեանքին դիմաց արձակուած փամփուշտն էր, որ պիտի արձագանգէր ամայութեան մէջ, իր ձայնը լսելի դարձնելու ասպ ու անդ: Գնաց գրողը, մնաց գործը: Խմբագրական թէ թարգմանական բազում իր գործերը կը մնան արժանաւոր բանաստեղծի, վաւերական մտաւորականի իր վկայարանները, որոնք երկար ժամանակ պիտի լուսաւորեն մեր գրական դաշտը: Գնաց գրողը, մնաց գործը:

Մնաց բանաստեղծութեան տաճարը, զոր կերտեց իր արիւնով ու մարմնով, իր երազներով ու տագնապներով, հաւատարմօրէ՛ն, համբերութեա՛մբ եւ ամենա՛յն բծախնդրութեամբ, բառին ու խօսքին հանդէպ ունեցած երկրպագութեան ասպիճանի իր մոլեռանդութեամբ ու նուիրումով, հաւատքով եւ պրկումով, խիզախութեամբ ու նուիրումով, որովհետեւ գիտէր ուրիշներէն աւելի, թէ բանաստեղծին կեանքն ու աշխարհը միջոց են միայն անմահութեան ճամբուն վրայ, բառին եւ գիրին շունչով ու ոգիով յագեցած:

Ոչ եւս է Մարգիս Կիրակոսեան: Հրաժեշտ կ՛առնենք իրմէ հիմա: Երէկ ուրիշներ մեկնեցան. գացին ու մեր հոգիներուն մէջ ձգեցին կորուստին ցաւը: Ակամայ շարունակեցինք ու պիտի շարունակենք, բայց իւրաքանչիւր կորուստ աստղի չափ պարապ մը կը ձգէ մեր կեանքին մէջ: Այդ պարապը ոչ ոք կրնայ լեցնել, ո՛չ իսկ ժամանակը, բայց կը վարժուինք նայիլ անոր ամէն անգամ որ մեր աչքերը կը փակենք եւ կը նայինք անծայրածիր այս անջրպետին՝ յուսալով, որ անոնք պիտի լուսաւորեն մեր գիշերները:

Մնաս բարով, սիրելի՛ Մարգիս: Ժամն է ազատ թռիչքիդ դէպի յաւերժութիւն: Ձայնդ արդէն կը լսենք այդ անհուններէն:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ԽՕՍՔԵՐ՝ ՄԵԿՆԱԾ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻՆ

Ամրան գաքին,
երբ վգանգուած շոճիները Նաքքաշի
կը փորձէին գոյատեւել՝
ծղրիթներու խմբերգին հետ
եւ ճնճղուկներու դայլայլին գակ
դուն անշշուկ հեռացար:

Սիրելի՛ Սարգիս,
սէրը լեզուին եւ քերթողութեան
ծանօթացուցած էիր մեզ
եւ վերածած հարազգի:
Յիշողութեանս մէջ դեռ թարմ է

Խանդավառ այցելութիւններդ Հալէպէն,
երբ կու գայիր մեր խմբակին միանալու,
կարդալու եւ կարդացուելու
տենդով տարուած կամ վարակուած:
Այդ օրերուն ռումբերու տակ չէր տուայտեր
ո՛չ Պէյրութը, ո՛չ Հալէպը,
մեր մտքին մէջ կասկածն չկար,
որ մեր լեզուին վրայ ծաղկող հայերէնը
կրնար վտանգուիլ,-
բարբառն մայրենի
աշխոյժ լեզու էր կենդանի,
որ շրթներուն մեր կը խաղար
Միջերկրականի ալիքներուն պէս՝
կը փոթորկէր, կը հանդարտէր,
կը շնչէր ու կը ներշնչէր
եւ կ՚արարէր
մեր տրոփող ու վարարող կշռոյթով արեան:

Ահա դիմացս կը բացուի
Երեւանեան հայ կեդրոնի բակը արեւոտ,
ուր խմբագրատուն ելած ատեն
կամ կէսօրուան դադարին
կը սիրէինք կանգ առնել,
զրուցել եւ վայելել
գինովցնող բոյրը հասուն կուաֆայի*:
Կեանքը, հակառակ պայթող ռումբերուն,
անցարգելներուն,
սարսափելի խճողումին՝
քանի յաճախ քաղաքը միացնող
երակներէն միմիայն մէկը բաց կը պահէին՝
մեզի համար դեռ կը մնար ուժական,
վտանգին հետ հազար խոստում,
առեղծուած միշտ պահող:

Այս նոր օրերու
մեծ սփոռումէն առաջ էր:
Մեր շուրջն էին՝
ազնուական լայն ժպիտով Իշխանը,
Պօղոսը, որ գիրին հանդէպ կիրք էր անհուն,
Յարութիւնը, որ ծխամորճը պիտի վառէր
հանդարտ զրուցէր, տարակարծիք պիտի ըլլար
կամ համաձայնէր:
Շարքը երկար է՝

Բրուտը, Կարօն եւ Վազգէնը
փիլիսոփայի իր քոնֆուսիուսեան մօրուքով,
որ մերժած էր Արեւմուտքը ու Գանապան,
Պէյրութ դարձած՝ իր մտային լայն պաշարով.
դեռ Խոսրովը, Վեհանոյշն ու Կորիւնը,
Նազոն, Փանոսը, Պեպիկը հեգնող,
եւ այլ փղաք,
այսինքն՝ խումբ մը, որ պատրաստ էր
բանաստեղծութիւն կամ յօդուած գրել,
առարկել, վիճիլ,
կարծես հայութեան ճակատագիրը
կախուած ըլլար նաեւ իրենցմէ,
այսինքն՝ մեզմէ:

Քու «Ականեալ ձայներ»դ հասաւ վերջերս՝
կարծես ըլլար վերջին բարեւ:
Մակագրած էիր.
«Ահաւասիկ Պէյրութը, աշխարհը հեքիաթային,
որ ապրեցանք միասին
իբրեւ քաղցր երազ եւ ամէնօրեայ մղձաւանջ»:
Այո՛, Պէյրութը,
ծովային փշոտ այն «թութիա»ն էր,
զոր սուզուելով կը քաղէի ժայռերէն՝
սիրտը ծովային քաղցրահամ պտուղ,
սակայն եւ սնդիկ կուտակուած կ՚ըլլար
ապականած շրջապատէն,-
պէտք է գիտնայինք ըմբոշխնել զայն,
սակայն ոչ այնքան,
որ մեզ տակաւ թունաւորէր:

Եւ դուն էիր, որ մեզմէ
բացուած էիր շրջապատին տեղական՝
արաբագիր քերթողութեան:
Ապոնիսը, Ունսի՛լ Հաժը
եւ նորօրեայ բանաստեղծութեան
Պէյրութ ապրող փաղերգուները
հարազատ էին քեզի, ծանօթ,-
վերստեղծելով կը թարգմանէիր
գործերը իրենց,
միշտ կամրջելով երկու աշխարհներ:

Պէյրութը, այո՛, սէր էր ու փագնապ,
բանականութեան բոլոր եզրերը չքացած էին

խենթութեան այդ բիրտ հարսանիքին մէջ,
սակայն այդ քանդող կոյր մոլուցքին դէմ՝
զինաթափող էր անկեղծութիւնդ...
կը պահէիր դիմագիծդ մարդկային,
մաքրութիւնը ներաշխարհիդ:
Մէրը լեզուին արիւնդ էր, որ փուած էիր խոր պաշտամունքով
Անեղծ մարմնին մէջ բանաստեղծութեան:

Սակայն ձայնդ է,
որ կը հնչէ միշտ ականջիս:
Հայոց լեզուի բառերը բիւր
պեղած էիր դուն անդադար
եւ ամբարած տեղ մը թաքուն:
Բառերը կարծես համայիլ էին,
Բժժանք ու յուռութք,
որոնք իրենց հմայքին տակ,
շրջագիծին մէջ իրենց ծիսական
կը պահէին քեզ,
բառերը վայրի ձիերու նման
քեզ կը տանէին անծանօթ վայրեր:
Կարծես քուրմին պէս,
որ մեհեանին մէջ խօսքեր կը լսէ,
ձայներ՝ հովերու թեւերով հասած,
նշանագիրեր՝ արեւի լեզուով,
եւ ահա տարուած
անոնց մոգական ազդեցութեան տակ
կ՚անցնի «թրանս»-ի մը մէջ անհասկնալի,
դուն եւս ահա
կ՚արձագանգէիր, կ՚արձանագրէիր
ինչ որ կը հասնէր բառերու երկրէն:

Բանաստեղծութեան լեզուն ճշմարիտ
ի՛ր իսկ սեփական աշխարհը յատուկ
իրականութեան լայն սահմաններով
միշտ կը կառուցէ:
Տիմա արարած աշխարհիդ մէջ ես
եւ այնտեղ կ՚ապրիս
սիրելի՛ Սարգիս:

** Գաուտաֆա - եգիպտական պտուղ:*

ՄԱՐԻԱՆԱ ՊԷՐԹԻԶԼԵԱՆ-ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ՔԵԶ ԿԸ ՓՆՏՌԵՄ

Ուրախութեանդ մէջ ըլլայի...
Ուրախութիւնդ կեանքիս շունչն է

Զօրութիւն ճառագայթէն
Ռախութիւն* ընդարձակէ
Ըսէ՛ աշխարհին, թէ ինչպէս
Ճառագայթն ու խինդը
Կ'այլափոխուին զօրութեան անմեկին...
Երկիր շեփորէ՛...
Երգը երգէ
Որ ունի ոչ ոք
Երգն այն երգէ
Որ ունենայ քեզ ամէն ոք:

Անպես ճառագայթը երգիդ
Պապուհաններէն
Տանիքներէն կը փնտռեմ
Երբ գտնեմ քեզ՝
Խնդութիւն
Հոգիիս գիրկը թաքուն
Կը փաթթուիս անզօրիս
Ամուր վէմի պէս
Զօրութիւն...
Կ'ապաւինիմ քեզի՛...
Լայն կը բանամ փեղկերս
Միայն քեզ համար...

** ռախ=ուրախ,հանգիստ (Հրաչեայ Աճառեան լեզուաբանական բառարան)*:

ՊԻՏԻ ՉՈՒԶԷԻ՞Ր

Ծուէն մը ամպ կը ծնի
Երանութեամբ քրտնած
Մառախուղի համերգէն...
Կաթած ձիւնասպղ՝
Գոլորշիներու հեղձամաղձուկ
Սրտապրոփէն
Կարօտէն խեղդամահ եղած
Սառած ամպերուն...
Սպիտակ փաթիլներով հականեխուած
Պատռտուող հողէն՝ նոր ծիլ
Երկունքէն նոր կեանք...

Պիտի չուզէի՞ր
Ապրիլ նախերգանքները այս...
Եւ ո՞վ գիտէ
Գուցէ մղձաւանջդ ալ հին
Ծնի նոր խօսք

11 Փետրուար 2015

ԼԱԼԱ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՄԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Կոպերուն փակ լոյսին խայտանքը զգաց: Աղաւնին փանիքէն ծածկագիր աղերսագիր կը ղրկէր երկինք, բայց կարծես հոն չէին հասկնար, ուստի ղու ղո՛ւ ղու, կը շեշտէր միջին վանկը, վերջինին փոխարէն: Մօտակայ պարտէզը ճնճղուկները արեւու փառաբանանք ծիսակատարութիւնը կ՚ընէին: Ու մոռցուած՝ սովորական խաղաղ առաւօտի պատրանք ունեցաւ... Ուրեմն քնացե՞ր էր: Վերջին անգամ երկրորդ յարկէն ժամացոյցի չորս զարկերը լսած էր: Հնաբոյր ժամացոյցին փափուկ ու հնչեղ ձայնը խաղաղ օրերուն, գիշերուան լռութեան մէջ, չորրորդ յարկ կ՚ելլէր՝ պատերուն արգելքները յաղթահարելով: Կը նշանակէ այդ ժամէն արդէն կռիւի ձայները դադրա՞ծ էին, թէ ինք վարժուեցաւ զէնքի որոտներուն փակ քնանալ:

Ցնցուեցաւ մօտակայքը ինկած հրթիռի ճայթիւնէն ու ակամայ ճչաց: Որովայնէն դէպի սիրտը ալիք տուող հարուածը մեղմելու համար խոր շունչ առաւ: Այս ձեւը նոր յայտնաբերած էր, որպէսզի ցնցումէն կծկտած սիրտդ խաբես՝ անմիջապէս պէտք է քանի մը դանդա՛ղ ու խոր ներշնչում կատարես: Գիշերը քանի մը անգամ փորձեր էր ու համոզուեր: Բայց մարմինը իր օրէնքներն ունի. ան տագնապը առատ քրտինքով կը մարսէր:

Պառկած կը դիտէր մեծ սենեակը. դիտելիք շատ բան չկար. ճերմակ պատեր, ճերմակ կահոյք, բացառութիւն էր գրադարանը, ուր Արամին գիրքերը շարուած էին: «Ա՜խ, Աստուա՛ծ իմ, ի՜նչ կ՚ըլլայ, յաջողութիւն տուր անոր, այլեւս պիտի չլսեմ, դուն գիտե՛ս որու...», իրեն շնորհուած այս առաւօտը եւս բացաւ օրուան մէջ բազում անգամ Անոր դիմելու իր աղերսով: Արա-

մին ննջարանն էր հոս: Եղած էր: Սենեակը խորքային էր, ինք փողոցին նայող ննջարանէն հոս տեղափոխուած էր. հոն վտանգ կար: Թէեւ վտանգը ձեղնայարկի համար միշտ կայ, բայց պատերազմի չորս տարիներուն պարբերաբար բոլոր չորս սենեակները պառկիլ փորձած էր: Եթէ հրթիռ չիյնայ տանիք, պատահական փամփուշտ չի հասնիր այս սենեակը:

Կիսամրափի մէջ խառն ու անհեթեթ միտքի ծուէններ, ծանօթ ու մտացածին դէմքեր կը խուժէին ու կ'անցնէին: Հրաձրգութեան ձայնը մօտեցաւ, անոր հետ՝ տաք քրտինքի յորդումէն կրկին թրջուեցան դէմք ու պարանոց: Արամը տեսեր էր մրափին մէջ. շնչելու վարժութիւնը մոռցաւ, ելաւ անկողինէն: Միշտ հոն քիչ մը յամենալու պահը կ'ընդհատուէր ծանր յիշողութեամբ մը, որ ընդհանրապէս պանդուխտ զաւկի վիճակին անորոշութեան մտալլկումին հետ կու գար ու անկողինէն դուրս կը մղէր զինք. ի՞նչ ընելու...

Արագ ելլելէն գլուխը դարձաւ. նստեցաւ անկողինին եզերքը, գոցեց աչքերը, մոլորակին դառնալը կասեցնելու համար: «Հազար անգամ ըսած եմ՝ կտրուկ մի՛ ելլեր, քսան տարեկան չե՛ս, իյնաս ու մէկ տեղդ կոտրի՝ ո՞վ է քու տէրդ, պոռաս՝ լսող չկայ, շէնքին մէջ դրացի ալ չկայ...»: Ապա օրօրուող քայլերով կտրեց երկու մեծ սենեակները՝ հասնելու համար խոհանոց: «Ի՞նչ պէտք ունիմ այս մեծ տան. մեծ ու պարա՛պ... շէնքը՝ պարապ, տունը՝ պարապ, ես պահա՞ղ եմ...»: Կիսաձայն խօսելով բացաւ ծորակը: Օդի դուրս խուժումը խեղդուող մարդու խորդիւնը կը յիշեցնէր: «Այս սովորութիւնը դեռ չմոռցա՞ր. ո՞վ տուեր է ջուր՝ ծորակէն: Փառք Աստուծոյ, երէկ ջրմուղով կրցայ քիչ մը ջուր հաւաքել, քանի մը աման լեցուցի: Հին պատմութիւն է. մարդը քայլ մը առաջ գացե՞ր է. հազարամեակներ առաջ ալ քաղաքը ծունկի բերելու համար ջուրը կը գրաւէին. իսկ հեքիաթներու ջուրի վիշապնե՞ր... Կ'ըսուի, թէ հիմա ալ վիշապներ կան, բայց աղջիկի փոխարէն դրամ կը կլլեն...»:

Հազարամեակներ առաջ ապրած մարդու պէս՝ այսօր ալ յոյսը Աստուած կ'ուզէ, որմէ կախուի: «Փառք Աստուծոյ»ն իրմէ անկախ ապաւէն խօսք է, որ օրուան մէջ քանի մը անգամ կը կրկնէ մտովին: Վստահ չէ՝ Ան կը լսէ՞, թէ ոչ (ո՞ր մէկուն), բայց ամէնօրեայ յոյսի նշոյլ է: Քանի մը ամսուան մէջ պատշգամը վեց փամփուշտ եկած է, ու երեքը՝ երբ ինք հոն էր. ձեռքով ալ բռնեց՝ տա՛ք էին: Փրկուեցա՛ւ. ինչպէ՞ս, եթէ ոչ՝ բախտով. իսկ ո՞վ կը տնօրինէ բախտ կոչուածը. չէր ուզեր խորանալ: Այդքան անմեղ զոհերուն մէջ իր ընտրեալ ըլլալը կասկածելի էր (չէ՞ որ Ան ամէնքը կը սիրէ): Հազար-հազարաւոր բնաւերներ, փլատակի տակ ողջ թաղուածներ, պայթիւնէ ցրիւ եղածներ, բռնաբարուածներ, խողխողուածներ, գլխատուածներ, այրուածներ, ջրամոյն եղածներ... ամէն օր չէ՞ին աղօթած. վստահաբար՝ իրմէ աւելի... Մտածելը թերահաւատութիւն է Անոր հանդէպ, որ զուցէ եւ կա՛յ. ո՞վ կրցած է հակառակը փաստել: Պարզապէս Փառք, որ այսօր ալ արթնցաւ, որ կրնայ իր մանր կարիքները հոգալ, որ կրնայ քալել, տունէն իջնել ու վերադառնալ՝ ողջ, առանց փամփուշտի կամ բեկորի զոհ դառնալու. քի՞չ են այդպէս մեռնողներ. ինք ինչո՞վ տարբեր է անոնցմէ: «Արամիս համար Ան զիս կը հովանաւորէ», ասուպի արագութեամբ սլացաւ միտքը: Ապա՝ քանի Զայն յիշած է, անգամ մը ալ խնդրելը աւելորդ չէ. «Միայն, Աստուա՛ծ իմ, Արամիս յաջողութիւն տուր... Ըսի՝ լալ չկայ, չէ՞. առտու կանուխ լացով մի՛ սկսիր, աղջի՛կս»: Ինք էր այդ աղջիկը:

Շիշէ մը ջուր լեցուց ու գաւաթը ձեռքը՝ պատշգամ դիմեց: Երկաթէ դուռը բանալ ու գոցել չէր սիրեր, երբ Արամը կար, ու

վախ չկար: Բայց այս փարիներուն ամէն գիշեր կը գոցէ ու առտու կը բանայ: Հապա եթէ մէկը գիշերով փանիքէն ցատկէ ներս գա՞յ... գող-աւազակի օրեր են:

Պատշգամը գով էր, կար հով, որ խմած ջուրին իւղային գաղջութիւնը կը մեղմէր: Նստեցաւ գոյնզգոյն շերտաւոր կապերտով ծածկուած բազմոցին ու սկսաւ ումպ առ ումպ խմել անորոշ դեղային համ ունեցող ջուրը, բազում անգամ տեսած ու զոց իմացած տեսարանին անշքութեան մէջ իմաստ որոնելով:

Ամրան համար առաւօտը բաւականին ճամբայ կտրած էր, շուքերը դանդաղ կը հալէին, բայց շրջակայքը ամայութիւն էր ու լռութիւն: Տակաւին չեն արթնցած. գիշերը չեն կրցած քնանալ: Բայց՝ ո՞ւր է հոս բնակչութիւն. նայէ՛ մէյ մը սա տեսարանին. առաջին անգամ տեսնողի նայուածքով նայէ: Գորշագոյն-աղտոտ պատերով շէնքեր, կարկտաններով, ամիսներով (տարիներով) ջուրի երես չտեսած շերտաւորուած, գունագրկուած, հովերէն ու անձրեւներէն ծուատուած ամպիոնանիներ՝ հովերէն ծուէն-ծուէն ծածանող. պատշգամներուն՝ թօշնած, կծղած բոյսերու մնացորդներ: Անոնք ո՛չ միայն առաւել կը սրեն ամայութեան զգացումը, այլ նաեւ տակաւին հոս ապրողներուն հոգիներուն ալ ծուատած ու քայքայուած ըլլալուն մասին կը յիշեցնեն: Բոլոր ուղղութիւններով գացող, գիրար խաչաձեւող, իրարու յենած, ցանցեր կազմած ելեկտրական լարերու խուրձեր, գորս անցուցեր են բնակիչները՝ այլ թաղերէ հոսանք գնելու, գողնալու համար («Պատերազմը համատարած գողութեան բաց դուռ է. վերինները՝ առաւել ուռճանալու, վարինները ապրիլ կարենալու համար»): Հիմա մարդիկ մեկներ՝ մինչ աղտոտած ու յոգնած թելերը իրենց աւելորդութիւնը կը սգան, ցանցելով սխալմամբ երկինք նայիլ ուզողին հայեացքը: Հոս երկինք գոյութիւն չունի ու ոչ՝ երագանք. հոս կայ միայն թշուառու-

թիւն ու մահ. մահ. մահ՝ ընտանի ու համակեաց:

Օրէ օր կ'ամայանայ երբեմնի եռացող թաղամասը: Առտու մը կ'արթննաս ու եւս բնակարան մը լքուած կը գտնես: Ինչպէս որ ճնճղուկը, երբ դիտող կայ՝ բնաւ չի մտներ պատի ծակի իր բոյնը, նոյն միամտութեամբ՝ ոմանք, չես գիտեր զո՞վ խաբելու համար, առանց բարեկամներու յայտնելու կ'անհետանան, կիսաբաց կրկնափեղկ մը ձգած, կամ՝ լաթ մը լուացքի լարերուն: Նախ՝ գունաւոր ու մաքուր, ապա, կախուած մնալէն խունացած ու փոշոտած՝ անոնք առաւել ողբալի կը դարձնեն տեսարանը...

Խաղաղ անկիւն նախընտրողին դժոխքն էր հոս, պատանի-երիտասարդներու ճեմուղին աւարտող, զանոնք մագնիսի պէս քաշող հրապարակը: Երեկոյին հետ ինչպիսի՜ խճողում էր մարդոց ու մեքենաներու. երիտասարդներու կուտակումներ ամէն կողմ: Ժիսոր՝ ծիծաղ, ուրախ կանչեր, նաեւ՝ հայհոյանք, յանկարծակի բռնկած ծեծուրբտուք (ընդհանրապէս իսլամ տղաք խօսք նետած կ'ըլլային կիսամերկ քրիստոնեայ գեղուհիի մը, ու ո՞ր քրիստոնեայ պատանին կը տանէր այդ անպատուութիւնը), սիրատենչիկ փնտռտուքներ, սիրառոսեր ու դեռ ինչե՛ր... Խանութներու մէջ՝ եռուզեռ անուշեղէնի, պաղպաղակի, այլազան բրդուճներու համար: Կեա՛նք: Հիմա խանութներու մեծ մասը գոց են ու փոշոտած փեղկերով, իսկ դեռ բաց մնալ յամառողներն ալ յաճախորդի ծարաւէն կը տոչորին աւելի, քան անջուր ծորակներէն:

Չկա՛ն մանուկներու ձայներ, գիշերային լացեր: Չկան զարնան ուլիկներու պէս կայտռուն ու երակները այրող արեան յորդումէն գինովցած պատանիներու գիշերային մրցանքներն ու արգելակիչներու սոսկալի ձայները. չկան անոնց սիրած երգիչները, որոնք կոկորդ պատռելով, աղիողորմ կականով աշխարհին կը գանգատէին իրենց «եարերու» անգթութենէն, մինչ մարդիկ անոնց «տարտին» անհաղորդ... միայն քնանալ կ'ուզէին: Մնացող բնակիչները հիմա այդ այլանդակ ու սահմռկեցնող ձայները կ'երազեն իբրեւ աշխարհի ամէնէն ներդաշնակ երաժշտութիւնը: Փոխարէնը կը սպանան... գիտէք ինչեր: Եւ, վատի ու վատթարի միջեւ ընտրութիւն կատարելէն զրկուած՝ լաւ ու վատի խիստ յարաբերական ըլլալու եւ վատի խիստ առաձգական ըլլալու իմաստութիւնը կ'ըմբռնեն: Հիմա մասամբ գէթ հասանելի հաճոյքը սնունդ հայթայթելը (ջո՛ւր), իսկ երանելի «լաւը» ողջ մնալն է...

Այո՛, թաղին մէջ չկան մանուկներ... երիտասարդներ՝ ընտանիքով կամ ամուրի, մեկնած են: «Իմ քաղցրիկ Հրակս, իմ արե՛ւս, պստլիկս, ի՞նչ ունիս դուն այդ սառնամանիք երկիրը: Արեւի ու տաքի ծնունդ այս ժողովուրդը ինչպէ՞ս թող ապրի երկիր մը, ուր «տասը ամիս արեւու երես չես տեսներ, մա՛մ»: Թոռնիկ գրկելու կարօտ ձգեցիր, Աստուա՛ծ...»:

Ամուսնացածներ՝ երեխաները փրկելու, ապահովելու, ամուրիներ՝ բանակէն փախուստի, գործ գտնելու, եւ բոլորն ալ, մշուշոտ ապագայի փարած՝ զիրենք բնաւեր ընող Եւրոպայի մեծ մարդասիրութեան ապաւինած են:

Ահա՛, նայէ՛ երեւցող շէնքերուն. հոն, հինգ պատշգամներէն մէկը միայն մարդ մը կը նստի գիշերները: Իրեն պէս՝ ան ալ այդ շէնքին պահակն է: Մութին մէջ միայն ծխախոտին առկայծումէն գիտես, որ հոն է, ողջ է դեռ: Ի՞նչ կ'ընէ միայնակ մնացած տղամարդը. թերեւս ալ ծուխի ու օդիի շնորհիւ կը թմրեցնէ, կը լռեցնէ միտքը: Իսկ մտածելէդ ի՞նչ օգուտ, երբ ոչինչ ձեռնարկել կարող ես, ու քու ճակատագիրդ տնօրինողը դուն չե՛ս, երկինքը չէ՛, այլ երկրային դժնի ասպուածներ: Յիշեց անոր մասին դրացուհիին պատմածը. «Տղան

չորս անգամ փորձած է թրքական կղզիէ մը յունականը անցնիլ ու ամէն անգամ ալ րոռնուեր, եր ղրկուեր է: Չորրորդին նաւը խորտակուեր է: Անշուշտ անպէտք, անգործածելի նաւով կը գանին, աժան ճամբան է ապիկա: Հինգ ժամ մնացեր են ծովուն մէջ, մինչեւ փրկարարներուն հասնիլը... անոնք կրնային եւ չգալ... կ'ըսեն՝ մորթը խորովուած էր: Ու ահա, գացեր է կրկին, հինգերորդ փորձը ընելու. չյաջողի՝ դասներորդն ալ պիտի ընէ, միայն երթայ հոսկէ. ձրի՛ ժողովուրդ, որո՞ւ հոգն է...»:

Ասդին, ամբողջ շէնքին մէջ միայն երկու դարիքոտ քոյրեր են: Կանուխ կ'արթննան, դեռ գիշերազգեստով, դատրակներու պէս կը նստին քիթ քիթի ու առտուան սուրճը կը խմեն: Դատերազմէն առաջ նաեւ կը դիտէին թաղին երթուդարձը, հեռուէ հեռու կը զրուցէին քովի պատրաստամներուն մէջ սրճողներուն հետ, ներքին լուրեր կը փոխանակէին. հիմա շուրջը գոց դուռեր են միայն. հրապարակին մէկ ծայրէն միւսը ինչպէ՞ս պոռալով խօսին այս կողմիններուն հետ: Հիմա մնացողները հեռուէն զիրար կը դիտեն ու իրարու ներկայութեամբ կը մխիթարուին:

Անդին ծերացող զոյգ մը կայ: Ամէն առտու, տեղական սովորութեան տակաւին հաւատարիմ՝ պատշգամը կը սրճեն: Նախ ամուսինը կ'ելլէ եւ բանի մը նախաձեռնելու, բան մը փոխելու իր անկարողութիւնը գիտակցող տղամարդու խեղճացած շարժումով մը կ'իյնայ բազկաթոռին: Քիչ ետք կինը կը բերէ սուրճը ու գրեթէ ժամ մը, մինչեւ որ արեւը հալածէ զիրենք, կը նստին դէմ դէմի, կոկիկ հագուած, թէեւ ակամայ տնակեաց են. ո՞ւր է գործ: Եւ ի՞նչ կը զրուցեն ամէ՛ն օր, տարիներու ընկերներ: Մէկ հատիկ աղջիկ զաւակ ունին, ճամբորդած է. այո՛, թոռնիկի նկարներ ունին...

Եթէ համրես՝ ամբողջ թաղին մէջ երկու տասնեակ մարդ հազիւ կայ. կը տեսնես առտու եւ երեկոյեան. օրուան ընթացքին գրեթէ ամայի է թաղամասը, շարժում քիչ ու՝ լռ-ռու-թիւն... Երեկոյեան, երբ եղած շարժումն ալ կանուխ կը դադրի, ու մարդիկ ներս կը մտնեն, իր առանձնութիւնը այլեւս անտանելի կը դառնայ: Շէնքին մէջ միայնակութիւնը կարծես մեռած քաղաքի մէջ առանձին ըլլալու վախով կը ճնշէ: Քանի մը վախցած լոյսեր՝ ասդին անդին,

առաւել ուրուականային կը դարձնեն շէնքերը: Ցերեկները յաճախ աննպատակ փողոց կ'իջնէ, շուկաներու կողմերը կ'երթայ. մարդ տեսնելու, անոնց ներկայութիւնը զգալու, համոզուելու, որ դեռ կայ քաղաքը:

Հայեացքը երկինք կ'երթայ: Տանիքներու վրայ կանգուն, ծռած, կամ տապալած, ժանգոտած ու կտրտուած թելերով *անթենաները* իրենց այլեւս ժամանակավրէպ ըլլալուն ցաւը ծածկել կը փորձեն միայն զիրենք փոխարինելու եկած ալեհաւաք սկաւառակներուն վերէն նայելով: Մի՛շտ անցնողին ինքնամխիթարանքկասկածն ու հեգնանքը եկողին կարողութիւններուն հանդէպ: Ջուրի ու մազութի ժանգոտած, գոյնզգոյն ներկերը թափած տակառներն ու անհամար լարերու խաչաձեւումները երկինքը դիտելու աւելորդ շքեղութիւն ըլլալը կը յուշեն: Գեղին նայէ՛, ոտքդ չսահի, ի՛նչ կ'ընես երկինքները. հոնկէ հրթիռ միայն կու գայ... Մինչ հոն ծիծեռնակները օդը կը թրատեն: Մերթ սրընթաց վերիվայրումներ, մերթ հեզասահ ճախրանք, մերթ երկնային ծովուն մէջ լող ու խաղ: «Արդեօք անոնք կը զգա՞ն թռիչքին հաճոյքը, թէ՞ հողէն դոյզն ինչ բարձրանալու մեր անկարելի երազն է, որ վերագրեր ենք անոնց»:

«Թռչունի թռիչքին վեհութիւնը: Ըստ երկրային-առարկայական դատողութեան՝ անոնք կեր գտնելու համատիեզերական գործի վրայ են, ապա՝ համատիեզերական՝ սէր ու սեռային գոհացում փնտռելու (չեմ կարծեր, թէ նոյն սեռին ձգտելու մեր ախտաժէտ ճաշակը զարգացում ու ազատութիւն նկատուի անոնց մէջ), նաեւ, ինչպէս բոլոր մանուկները, կշտանալէ ետք կը խաղան: Միայն՝ անոնց խաղը մեզի միայն հաճոյք կը պատճառէ, մինչ մերը՝ անոնց...»:

Հայեացքը երկինքէն արդէն վերացերհեռացեր ու այլ երկինքներու տակ կը դեզերի. «Ո՞ւր է հիմա Արամս, արթնցե՞ր է, տրամադրութիւնը ինչպէ՞ս է... Աստուա՛ծ իմ, անոր...»: Ծիծեռնակի մը կարողութիւնը չունի ինք: «Ան կը կտրէ տարածութիւնները, առանց մարդկային հաշիւներէ տեղեակ ըլլալու. սահման չի ճանչնար, քանի որ վերէն դիտողին համար անոնք գոյութիւն չունին: Մարդը գին ու սահման դրեր Աստուածային արարչագործութեան վրայ՝ նիւթ կը քամէ ամէն ինչէ ու չունի յագեցում: Ամէն բանէ առաջ՝ ան անձուկ սահմանի մէջ կը կաղապարէ մեր միտքին թռիչքը ու միակերպ, աղքատիկ տարազներ կը հագցնէ մեր երազանքներուն:

Եթէ հիները շնորհ կ'ընէին ամբոխին «հաց ու կրկէս» նետել՝ հիմա երկրագունդի արիւնալի կրկէսները հեռատեսիլի պաստառներու վրայ դիտէ ու, եթէ կրնաս՝ հացի եռեւէն վազէ: Այո՛, Քրիստոսի երկուհազարմեայ տառապանքը կը խոստանայ յաւերժի երթալ...»:

Հայեացքը երկինքներէն սկսաւ դանդաղօրէն, ակամայ վար սահիլ: «Քրիստոս կը տառապի մեզմէ իւրաքանչիւրիս մէջ. դիտէ՛ առաջին յարկի այդ ծեր կինը. մի՛ խաբուիր կարմիր շապիկէն. սեւ է սիրտը: Ասոր կ'ըսեն. «Սեւը ներս ըրած ու ճերմակը՝ դուրս»: Ինքնախաբէութիւն, ոտքի մնալու, չփլելու ճիգ: Ձաւակին քովն էր՝ Սաուտիէ: Ան իրմէ տարիքով մեծ ամերիկուհիի մը հետ ամուսնանալով փրկուեր ու մեկներ է դրախտ, ուր մօր մուտքը արգիլուած է: Ինք վերադարձեր է այս տունը ծախելու: Այս օրերուն տուներ նոյնիսկ «ջուրի գինով կ'երթան» չես ըսեր. ջուրը առաջին փնտռուածն է հոս: Ինչ որ տուին պիտի ծախէ ու այդ դրամով մտնէ ծերանոց. ութսունամեայ կինը հոն գտնէ խնամք ու ապահովութիւն կը գտնէ: Մինչ թաղամասը, քաղաքը մեծ ծերանոց մըն է՝ անխնամ...»:

Կրկին տաք հոսանք մը ելաւ որովայ-

նէն ու զինք կպրուկ հանեց պեղէն. ինք անկէ լա՛ւ վիճակի մէջ է: Արա՛մը. ան կարողութիւն չունի մայրը իր քով պանելու, ու մայրը անոր ցաւելուն համար կը ցաւի: Կ՚արգիլէ արցունքներու ծնունդը. ինք պիպի չարտասուէ. լացը լաց կը բերէ. պարտաւոր է ոտքի մնալ ու տղուն նոր ցաւ չպատճառել:

Մօտեցաւ թաղարներուն: «Սա ի՛նչ գեղեցկութիւն է, սա ի՛նչ գոյներու հանդէս բացեր ես, հարսի՛կ, ի՛նչ նրբութիւն. բայց ինչո՞ւ կախեր ես տերեւներդ. չէ՞ որ գիշերը ջուր տուի քեզի. լա՛ւ, ջուրը քիչ է, բայց քեզի կու տամ, որ ձագուկներուդ հասցընես: Իսկ դուն մի՛ նեղուիր, նազելի յասմիկս, գիտես, որ կը սիրեմ քեզ. ահա քու բոյրդ. օ՛խ... Դուն գեղեցկուհի ես, բայց իրմէ տոկուն ես, համբերէ մինչեւ երեկոյ»: Փշատերեւներուն կը նայի. «Դուք անապատի զաւակներ էք, կրնաք տոկալ, ապա ժողովուրդը ինչպէ՚ս կը տոկայ...»: Թեթեւ հովէն բոյսերուն տերեւները կը շարժին, ու ինք կ՚ուզէ անոնց պատասխանը լսել այդ շարժումներուն մէջ. անոնք երախտագէտ են ու սիրոյ սիրով կը պատասխանեն: «Շատ լաւ ալ կը լսեն ու կը զգան. ո՚վ ըսաւ, որ մենք ենք ամէնէն կատարեալը: Ամէն պարագայի երկրագունդը ապականող ու կործանողը իրենք չեն...»:

«Երէկ մէկը կը խօսէր, թէ ծաղիկները մեզի համար չեն ստեղծուած, այլ՝ միջատներու, որ անոնք... սնանին. մի՛շտ նիւթեղէն. դաժանօրէն ճշմարիտ. բայց թոյլ կու տամ ինծի կարծելու, թէ հողը ծաղիկները կը ծնի, որպէսզի մեր մէջ մոռցուող քնքշութիւնը, սէրն ու գեղեցկութեան զգացողութիւնը վերջնականօրէն չխամրին...»:

Ջուրին թասը ձեռքէն թռաւ. ինք ալ, խուլ ճիչ մը հանելով՝ բազմոցին ինկաւ: Մօտ ու ահաւոր էր պայթիւնը. սրամոքսը վեր կը հրէր չկերածը, գլուխին ու մարմնին մէջ ծակծկոցներ, ձախ ուսէն վար այրուցք զգաց: Շիկացած պողպատի բեկոր մը այրելով մերկ թեւը, զարնուած էր պատին, ապա ինկած գետնին՝ ափի մը մեծութեան, փշփշոտ ու դեռ կարմրորակ: Վիրաւորուած թեւէն արիւն կը հոսէր ու արմուկէն կը ծորէր գետնին. բայց ցաւ չկար դեռ: Հովէն պաշտպանուելու համար ուսերուն առած անձեռոցով սեղմեց վէրքը, հայեացքը միշտ մետաղի տձեւ կտորին: «Մեծ բան մը չէ՛, Փառք քեզի, Տէ՛ր... Սիրտէս միայն տասնհինգ սանթիմ հեռու էր, միայն տասնհինգ... Ի՞նչ ընեմ, արիւնը շատ է, վէրքը կարծես խոր է...»:

Շուարած կեցած էր, երբ հեռաձայնը հնչեց.

-Բարի լոյս, մա՛մ, ինչպէ՚ս ես:

-Անուշիկ տղա՛ս, լաւ եմ, դո՞ւն...

-Մա՛մ, կարդացի, որ գիշերը մեծ յարձակում եղած է, ու առտու մեր տունին քովերը հրթիռ ինկած է, դուն իրա՞ւ լաւ ես...

-Այո՛, գիշերը մեծ կռիւ էր, բայց բանակը յետ մղած է...

-Մա՛մ, շա՞տ վախցար... ձայնդ տեսակ մըն է...

(Ա՜խ, լաւ չեմ, վախցած եմ ու շուա՛ր, արիւնս կը հոսի... ի՞նչ ընեմ, տղա՛ս...):

-...Լաւ եմ, հոգի՛ս, մի՛ վախնար, մեզմէ հեռու ինկեր է, մի՛ մտահոգուիր: Հրակս ինչպէ՚ս է... չմսիք այդ պաղ տեղը... Ես լաւ եմ, իրաւ լա՛ւ եմ...

Առողջ ձեռքով միշտ սեղմած էր անձեռոցը, որ առատօրէն ծծուած արիւնէն թրջուեր էր:

- Մա՛մ...

Կապը կտրուեցաւ. տղուն ներկայութեան պատրանքը վայրկենապէս հալեցաւ: Ներկայ իրականութիւնը միայնակ կինն էր, որ շուրջը ոչ ոք կը տեսնէր օգնութիւն խնդրելու:

Մինչ պատնէշը խորտակած արցունքները արեան հետ կը հոսէին...

ԹՌՉՈՒՆԸ

«...Չէ որ դուք Աստուծոյ աչքին թռչուններէն գերազանց էք...»

Գոյնը՝ երկաթ ու պղինձ, քալուածքը՝ փոփի՛կ-փոփի՛կ, օրօ՛ր-շորո՛ր: Քալուածքը՝ կասկածո՛ւ, զգո՛յշ, պատրաստ նուազագոյն շարժումէս թռչիլ հեռանալու: Եթէ վայելել կ'ուզեմ իր վստահութիւնը՝ միակ ձեւը քարանալն է: Ո՞վ է այցելուս. փափրակ, քաղաքային սովորական գորշ աղաւնի. բայց՝ թռչո՛ւն... Նախապէս ներողութիւն կը հայցեմ իրմէ, իմ մտածումներս իրեն վերագրելուս համար: Այս ալ մարդկային տկարութիւն մըն է:

Կ'իջնէ նախ պատշգամիս հեռաւոր ծայրը, քարէ լայն բազրիքին, կը նկատէ զիս: Տակաւին հեռու է վտանգէն, ու քայլերը ինքնավստահ են, ինք ալ քեզի պէս այս մոլորակի բնակիչ է եւ իրաւունքներ ունի: Որքան կը մօտենայ՝ աւելի զգոյշ: Գիտէ՛, թէ ով եմ, ինչպիսի՞ վտանգ եմ: Զգուշութիւնը սպացած է ծնած օրէն, բայց կ'ուզէ հաւատալ երկնակամարին տակ բոլորիս համակեցութեան: Ամէն պարագայի պիտի նախընտրէր հեռուէ հեռու համակցիլ, մինչդեռ ես եկեր, իր սնունդին ու ջուրին մօտ նստեր եմ:

Բազրիքէն բաւականին յառաջանալէ ետք, թեթեւ ու սահուն վար կը թռի: Տոտիկ- տոտիկ, միշտ կասկածով իմ կողմս նայելով ու թռչելու պատրաստ՝ դէպի կեանքի աղբիւրը կու գայ: Թաղարին փայլուն, հիւթալի տերեւները կը կանչեն զինք (իր ճաշակին ծանօթանալու համար ես ալ օր մը համտեսեցի- թեթեւակի թթուահամ էին): Կը կենայ. բեկբեկ շարժումներով վզիկը կը դարձնէ աջ ու ձախ, փոքրիկ սեւուկ աչքը միշտ իմ կողմս: Ես քար եմ: Քանի մը անգամ կը կտցէ տերեւները. չէ՛, անօթի չէ. թեթեւ ոստիւնով ջուրի բաց ամանին եզերքը կը կենայ: Կը գնահատէ՞ իմ մեծահոգութիւնս, չէ՞ որ իրեն համար բաց ձգած եմ ջրամանը: Շունչս նոյնիսկ կամաց կ'առնեմ ու անշարժ՝ իր համարձակութեան աստիճանը կը ստուգեմ: Կը ծռի, գլխիկը կը հակէ ջուրին վրայ: Ուրախ եմ, վստահած է ինծի: Քանի մը անգամ խմելէ ու գլուխը վեր՝ երկինքին փառք տալէ ետք (անշուշտ, իմ կարծիքովս), արդէն վստահ քայլերով դէպի պատշգամին ծայրը կ'երթայ. նպատակը իրագործուած է, լարումը՝ թուլցած: Կ'ոստնու բազրիքին ու աշխարհը կը դիտէ, իր տարածքները:

Այո՛, փոքրի՛կս, քուկդ է այս ամէնը, որ կը տեսնես՝ եւ՛ ջուրը Աստուծոյ տուած, եւ՛ փափուկ ու հիւթալի տերեւները, եւ՛ պատը, որուն վրայէն կը քալես ու միշտ կը հալածես զոյգդ հմայել փորձողը, եւ՛ երկինքը, ուր կը թեւածես, քո՛ւկդ են:

Ինչպիսի՛ մոլորութեամբ մինչեւ այսօր զանոնք իմս նկատած եմ ու զքեզ ընդունիլս՝ բարութիւնս. ունայնամտութի՛ւն: Կեանքիս աշնա՞ն պիտի ըմբռնէի, թէ հոս քուկդ է ամէնը, որ իմ հայեացքս կ'ընդգրկէ: Կ'ուզես՝ իմ պատշգամս կ'այցելես, կ'ուզես՝ ուրիշի, ծառի մը վրայ, փողոցը կրնաս սնունդ հայթայթել ու նաեւ՝ երկինքը: Չունիս կախեալութիւնս ու կապուածութիւնս «իմ» ունեցուածքիս, չունիս ջուրն ու տերեւը առանց հրամանի առնելով զողութիւն ըրած ըլլալուդ ըմբռնումը: Մարդոց աշխարհին է ան: Երբ չունիս քու «իմս»ը, ամէն ինչ քուկդ է:

Լայն կը բանաս թեւերդ ու երկինքը կը գրկես, կ'իջնես եկեղեցւոյ գմբէթին, կը թառիս խաչի թեւին ու էն բարձրութենէն կը դիտես մեր վարի աշխարհը, դո՛ւն,

որուն կը կարծէի սնունդ ու ջուր փուող ըլլալ: Վերէն կը դիտես «իմս» պաշտպանելու, բազմապատկելու, անոր համար արիւնահեղութիւններ ընելու, անոր կորուստէն դժբախտանալու մեր իրականութիւնը: Կը հասկնա՞ս, կը զգա՞ս, թէ որքան խեղճ ենք ու գետնամած: Յուսամ, չես հասկնար, թէ ոչ բնաւ պիտի չմօտենայիր ինծի: Դուն ներդաշնակ, խաղաղ, բնական մասնիկն ես ամբողջին, ուրեմն եւ՝ կատարեալն ես:

Եթէ հրթիռէ մը փլի այս, որ «իմս» է, ու մնամ ողջ, պիտի ըլլամ շուար, անճարակ ու անտուն: Քեզի ի՛նչ մարդոց պատերազմը. դուն անմիջապէս վեր կը ճախրես ու փոշին իջնելէն ետք կը դիտես աւերակը՝ «ցաւին անտեղեակ, դաւին անտարբեր»: Ո՞վ գիտէ, թէ այս պատերազմին քանի՛ թռչուն իր ճախրանքին մէջ ինկաւ վիրաւոր: Մենք մեզմով միայն զբաղած ենք: Դուն ունիս ինքնապաշտպանութեան բնազդը, չունիս մահկանացու ըլլալուդ տանջալի գիտակցութիւնը՝ ամբողջ կեանքիդ ու քայլերուդ վրայ իշխող: Չունիս անցեալի բեռ ու ապագայի տագնապ, չունիս ապրած օրերդ համրելու եւ ապրելիքիդ մեծ հարցականը: Դուն ոչինչ կը կորսնցնես, քանի չունիս կորսնցնելիք. դուն միշտ ալ պիտի գտնես տերեւ մը, կուտիկ մը ուտելու, պուտ մը ջրիկ՝ յագենալու, ու, թէեւ աւերակ, բայց պատ մը, անկիւն մը՝ գիշերը թառելու, ցերեկը զոյգիդ հետ սիրախաղի հանգրուան: Պատի մը անկիւնը, քիւի մը վրան միշտ ալ տեղ պիտի գտնես ժամանակաւոր, միա՛յն ժամանակաւոր բոյն մը հիւսելու, ձագ հանելու համար. միա՛յն ժամանակաւոր. առանց անցողիկութեան միտքէն ծնած իմ տառապանքիս: Ես, բոլոր յաւակնութիւններովս ու անկարելի տենչերովս ծանրաբեռն, քու այցէդ ծնած լուսաւորումի պահու մը միայն պիտի ըմբռնէի քու մեծ ու հաւանաբար չգիտակցուած բախտաւորութիւնդ՝ խաղաղութիւնդ: Ասդուա՛ծ իմ, հիմա՞ պիտի ըմբռնէի ի սկզբանէ ըսած քու խօսքդ՝ «Դիտեցէ՛ք երկինքի թռչուններդ...»:

Պատերազմ» անտիպ շարքէն
Հալէպ, 10 Օգոստոս 2015

ՅԱԿՈԲ ՊԱԼԵԱՆ

ՄԱՐՈՒՇԻՆ «ԳԱՂՏՆԱԳՐՈՒԹԻՆ»Ը, ՈՐ ԱՅԴՊԷՍ ԱԼ ՉԷ

Պրակի հասցրութեամբ բանաստեղծութեան հատոր մը: Շեմ ըսեր բանաստեղծութիւններու, հակառակ անոր որ բաժիններ կան, վերնագիր դրուած է էջերու վրայ:

Գրախօսական ընելու ըսուած եւ մոռցուած խօսքերով չեմ հերքրքրուած:

Փոխ-ներիմացական դրամադրութեամբ սահեցայ Մարուշ Երամեանի էջերուն վրայ: Այդպէս լաւ էր, քանի որ բանաստեղծութիւնը վիճակ մըն է, մթնոլորտ, զայն դիազննութեան ենթարկելով ո՛չ միայն կը մեռցնենք, այլ նաեւ կ՚անկայրացնենք երեւցածի երին գտնուող խորհուրդը, որ պատրէնահանուած պատրկեր չէ:

Բանաստեղծութեան բառը գիրական իմաստ չի փոխադրեր, այլ բաներ կը յուշէ: Այլ բաներ՝ ըստ բանաստեղծի խաղին դրամադրուողի դրամադրութեան եւ հոգեփառնութեան:

Գրիգոր Զօհրապ դեղ մը կը նկարագրէ անդրառը, որ սիրոյ յուշ ունեցող կնոջ գողդրիկ զգացումներ կը թելադրէ եւ դրախտակի վանառական իր ամուսնին՝ այսքան կամ այնքան օգտագործելի խորանարդ մեթոր փայտ:

Մարուշ Երամեանի գիրքը լոյս տեսած է Երեւան, այս տարի, 2015-ին, պետական պատուէրով, Հայ գրողներու միութեան հրատարակչութիւն, 128 էջ:

Մարուշի բանաստեղծութիւններու այս հատորը եթէ գաղտնագրութիւն է, ինչո՞ւ հրատարակել: Բայց ո՞ր իրաւ բանաստեղծութիւնը գաղտնագրութիւն չէ, եթէ աւուր պատշաճի սիրային կամ քաղաքական անշահ ճառ չէ:

Նոյնիսկ գաղտնագրութիւն, բանաստեղծութիւնը հրաւէր է ուղղուած միւսին, ցանկութիւն՝ հանդիպելու **միւսին**, խորհուրդները բանալու, երթալու անխոստովանելիի եւ անմեկնելիի ճանապարհնե-

րով, պէր մնալու համար գաղտնագրութեան աշխարհին: Միաժամանակ ըսելու համար, որ միւսը կարեւոր է, որպէսզի գաղտնագիրը լինելութեան ծուռ կամ շիտակ գիծերուն վրայ գոյութիւն ունենայ:

Հեպաքրքրական. Մարուշի գաղտնագրութեան շարքը կը սկսի «Սափո» հին Յունաստանի բանաստեղծուհիի յիշատակումով, զայն ընդունելով «քերթողուհեաց» մայր: Ինչո՞ւ այս պորտալարային կապը Սափոյի հետ (Sapho): Ընթերցումիս ընթացքին տեւաբար փնտռեցի Սափո-Մարուշ երկու հազարամեակի վրայ ձգուած կամուրջը, հոգեկցութեան զգայնութիւնը: Սափոն Մարուշի գաղտնագրութիւնը բանալու իր կողմէ կրկնուող «անցաբա՛ռ»ն է, կամ ինքզինք սեւեռելու Մարուշի փորձի «անցաբառ»ը:

Փակագիծ մը բանանք: Սափոն, ըստ պատմական տուեալներու, բանաստեղծուհի մըն է, որ ապրած է Ն.Ք. 650-580 տարիներուն Լեսպոս կղզիին վրայ, որ իր անունը տուած է կիներու միասեռականութեան (lesbienne): Մեկնելով երիտասարդ աղջիկներու ձօնուած իր տաղերէն, իրեն ալ կը վերագրուի կանանցի միասեռականութիւն, թէեւ չէ փաստուած: Կարեւոր ալ չէ: Քսանհինգ դար առաջ ապրած այս բանաստեղծուհին ընթացիկէն տարբեր եղած է: Այդ տարբեր ըլլալու միտումն է հաւանօրէն կապը ժամանակից բանաստեղծուհիին եւ քսանհինգ դար առաջ ապրած Սափոյին միջեւ, ընդվզում մը՝ այրերու իշխանութեան դէմ, որ կը սահմանէ օրէնքներ: Այսինքն, ինչ որ այրը կրնայ ըսել եւ գրել, արգիլուած է կիներուն: Թապուն՝ որ ճակատագիր է, եւ կը վանդակէ կինը ու քերթողուհին:

Հատորի առաջին բանաստեղծութիւնը կանանց կացութեան (condition féminine) սաւառնելով պատկերուած պատումն է, անհատականի եւ հաւաքականի: Մարուշ կը հնչեցնէ գերիրապաշտ երգը կիներու, անյիշատակ ժամանակներէ եկող, երգը իր ծիներուն, հայուհեաց պատմութեան: Տողեր կը յաջորդեն իրարու, տաղ կը դառնան՝ կը սպառին, կը վերսկսին, իմաստ կը հիւսեն: Մարուշ վարագոյր կը բանայ, կը գոցէ՝ սպասելով, որ միւսը, ընթերցողը կամ լսողը, ինք կը շարունակէ խաղը՝ որ միագիծ եւ ուղիղ չէ, կէտէ մը մեկնող, կէտի մը հասնող:

կանք իրարմէ հեռու
օտար եւ մտերիմ (էջ 5)
.....
շունչս վախկոտ է առագաստի գացող հարսի պէս
եւ ափերս բռնցքուած են
ինչպէս ըմբոստութիւնը անակնկալ այրիին

մերկութիւնս պահուած է բառերուս մանեակին տակ (էջ 6):

Կինն է, ժամանակի պաստառին վրայ, նոյն եւ տարբեր: Բայց հայ կիները, Մարու-

շի ծիներու մայրեր եւ անոնց դուստրերը, անցած դժոխքէն, Հապէսէն:

ո՞վ պիտի գայ հանել սուգի
ծիրանիին տակ ծառացած
անոնց ոգին
ո՞վ (էջ 10):

Դարերու վրայ տարածուող, սկսած եւ անաւարտ զրոյց բանաստեղծ հոգիներու եւ բառն է կապը.

Կը նայիմ իրեն,
այսինքն գիրերուն, որոնք գինք կը խօսին
շունչը չկայ
.....
հեռու...մտերմութեամբ անոներելի
արտօնեալ էր.
դարձաւ արգիլեալ եւ սովորական.
բառը լռեց.
.....
անցաբառ էր պէտք:

Մարուշ կանգնած է կեանքի, ըլլալու եւ եղած ըլլալու առեղծուածին առջեւ: Այս իսկ պատճառով կը փնտռէ միւսը.

Եւ ուրեմն՝ թեւանցուկ իր հետ
որովհետեւ աւելի շքեղ է երկուքով
թէեւ աւելի ծանր է
եւ որովհետեւ աւելի դժուար է
սիրել շունչ շունչի
քան հեռուէ հեռու (էջ 15):

Սափոն՝ ուղեկից: Յաւերժական կինը՝ իր ճօճանակային երկուութեամբ.

կին չեղար բնաւ
սիրուհի էիր կամ հոմանուհի
Սափօ սիրելի
որ զիս կը շեղես հաստատ ուղիէս
եւ պահ մը միայն
պահ մը օրուան մէջ
կ՚իջնեմ մշուշի ճամբէն վար
կամ վեր կը ձգտիմ
սանդխամատէն

լոկ պահ մը

յեղոյ
նոյն ուղին քեզ հետ
եւ ամբողջ քեզմով:

Մարուշի բանաստեղծութեան մէջ մտնելու անցաբառը ներսի եւ դուրսի տեւական յարաբերութիւնն է, անջատում եւ միացում, նոյն եւ տարբեր, բնութիւն եւ

յայտնաբերում:

Մարուշ իր ծնունդով կիզուած է արմատախիլ ըլլալու ցաւով, ծնողքը եւ այժմ նաեւ ինք, զինք որդեգրած եւ իր մտահորիզոնը դարձած քաղաքի աւերումին ի տես եւ անկէ հեռացումով:

Սափօ կամ Փառանձեմ, կիներ, միեւնոյնն է, անոնք կը խորհրդանշեն բանաստեղծին դիմաց կանգնած հանգոյցները, կը քակէ՞, կ'ուզէ՞ քակել: Հողը, որ տեսութիւն չէ, էութիւն է.

Ինչո՞ւ վերադառնալ եւ հեգքեր փնտռել
կեանքէդ վերջ եւ առաջ,
փնտռել ցաւերդ հաւանական
ցանցած զիս եւս
քեզմէ դարեր եւ ակնթարթ մը եղք (էջ 21):

«Վերջ եւ առաջ»ի յարաբերութիւնը զուգահեռ է ներսի եւ դուրսի, ներկայէն անցեալ ճամբորդութիւնը էական է ինքնութեան նուաճման համար, այդ վերջը առաջի թաքուն հոսանքներով կ'իմաստաւորուի, ինչպէս կ'ըսէ՝

Ներս գալ գաղտնուղիներով արգանդի եւ ուղեղի
գտնելու համար էութիւն մը սրսփուն
փափանումի աղեշներով պրկուած
.....
ու բերել քեզ
լեռնաշխարհէդ անապատ (էջ 21):

Անուն չկայ, հասցէ չկայ: Գաղտնագիրի ընթերցողը, երբ բառերու պարէն անդին կ'անցնի, կը գտնէ անցաբառը, տեսնելու համար ծիներու լոյսը: Բանաստեղծուհին ինքզինք կը տեսնէ բառերու կախարդ իր նախորդ Սափոյի շարունակութեան գիծին վրայ, բայց նաեւ լեռնաշխարհի Տիկիններուն, Արտագերս ամրոցի Փառանձեմի եւ Սիւնեաց Բիւրեղ այրի տիրուհիին: Այսինքն, ժամանակի եւ տարածութեան պարտադրանքէն անդին, զրոյցի կը նստի, իր հոգիի մէկութիւնը լուսաւորելու համար, որպէսզի յայտնուի առեղծուածի գաղտնագիրը:

Չկաս մատեաններու մէջ կարեւոր
բայց գտայ քեզ
եւ քու մէջէդ դիտեցի թափառող եաս (էջ 23):

Մարուշ կին եւ սէր բաւիղներուն մէջ իր սեռին առասպելը կը հիւսէ, յանգելով մարդկայնութեան մը, ճանչցուելու իրաւունք հետապնդելով: Բանաստեղծուհին ինք կը գծէ իր ապրումներուն ասքի կշռոյթը, իրմէ առաջը եւ իր ներկան բռնելով լինելութեան լոյսին տաք, կինը՝ անշպար էութեամբ, բնութեան տուած անեղծ իրաւունքով, գերանցելով բնութեան ընծայածին դէմ ընկերութեան սահմանած թապուները, պիղծի զգացողութիւնը.

դուն ալ ինչպէս ամէն սէր
կը յամենաս առասպելի
եւ իրաւի սահմանին
կը շոգիանան հաւատքները երերուն
սիրոյ հզօր հեքիաթին
ու կը մնայ անապատը

ուր միասին ապրեցանք
գերի ինկած երազներու հմայքին
.....
հիմա գիտեմ՝
ներքնասենեակդ բացիր
ասպետներու մանկամիտ
բայց ներաշխարհդ մնաց կոյս
երբ բոզացար աւելի
.....
ու մնացի ես ահա
գտնելու գիծը հեռու
պորտալարը փրցուած (ՇԱՄԻՐԱՄ, էջ 29-30):

Թէեւ այդ թապուները, ինչպէս սովորութիւն է ըսել, կը մարդկայնանան, կը բիւրեղանան, կը մտնեն արժէքներու համակարգի մը մէջ, որ բնազդէն անդին կը գտնուի, այդ անդինը բնութիւն-կեանքի մէջ մարդն է, որ ունի, որ իր ստեղծածն է: Կրկին, Մարուշ պատմութեան եւ առասպելի մէջ կը փորձէ գտնել իր եւ իր սեռի տուայտանքներու եւ անոնց գերանցման աշխարհը:

Ոդիսեւսը այս անգամ
անվերադարձ մեկնեցաւ
.....
ինչպէ՞ս ապրիլ առանց կայմի
չտատանիլ ու չիյնալ
առանձնութեամբ խորտակուած

(ՓԵՆԵԼՈՓԷ, էջ 31):

Առանձնութիւնը, որ այլապէս կը տրորէ հոգիները, երբ նոյնիսկ կ'ապրինք մեզ տեւաբար մեզմէ դուրս բանտարկող նիւթականով ինքզինք իրականացնող եւ պարտադրող քաղաքակրթութեան մէջ: Մարուշի տողերու արանքին տեւաբար կրկնուող մեղեդի է իրաւ եւ ոչ-պոռոտ-պոռացող առանձնութիւնը:

բայց երբ կու գայ արթնացումը ուշացած
ճշմարտութեան մը վրայ
կեանքը հեռուէն «բացակայ եմ» կը պոռայ (էջ 34):

Բանաստեղծուհի կինը սուր զգացողութիւնը ունի անգութ անցող ժամանակին: Ուրիշներ ունեցած են այդ ապրումը, ինչպէս ԺԶ. դարու բանաստեղծը (Ռոնսար) կ'ըսէ՝ «Սիրէ՛ զիս Մարի, քանի դեռ գեղեցիկ ես», կամ Վերլէն, որ կ'ըսէ՝ «Ըսէ՛ ինծի, որ դուն որ հոս ես, ի՞նչ ըրիր քու երիտասարդութեանդ»:

Կինը, բնազդի, բնութեան ժառանգութեան կողքին, կը վերածուի գեղագիտական պատկերի, այդ մասին կը վկայեն արուեստի պատմութիւնը եւ թագարանները: «Պար»ը, (էջ 39-43), գեղեցկօրէն ագուցուած շարժող պատկերներու եւ թելադրական միտքերու համանուագի կը նմանի:

մկանները իրենք զիրենք կը լարեն
յուշերուն մէջ ծիներուն
եւ կը փնտռեն այն շարժումը առաջին

որ բանայ պարր ներքին
ու զայն փանի ակունքին

մեղեդիներր դէպի դուրս կր լուծուին
ու ռիթմերր կր խեղուին
բայց դէպի ներս
հոն ուր պարր զուգաւորումն իր կ՚ապրի
հոն ժամանակր շնչասպառ
լոյս կր ծնի:

Պարը աղօթք, փիեզերական խորհուրդին հետ անբարբառ հաղորդութիւն:

Ցափշփակուած եւ գողցուած հողի եւ անցեալին վրայ կը գումարուի նոր ցաւ, ցաւը ծննդեան օրէն տեսնուած հորիզոնի, որ քաղաքն է, որ բռնկած է ինքնաքանդումի տենդով, գումարուելով մխացող կրակի վրայ:

Ահա երկիրր ցաւի
.....
երկիրն ահա փանջանքի

գիշերներր վերագտան իրենց դերր
անքնութիւնն հսկելու
.....
ինչպէ՞ս վանել ոգիներր վախերուն
ճգնութիւնր հալածելու
եւ հասնելու հասնելու
հաս-նե-լու- (էջ 46-47):

Քանդուող քաղաքի առթած անհակակշռելի մղձաւանջը, որ նորին հետ կը բանայ հին ցաւի դարպասները:

Հողր իմս չէր

բայց իմս դարձաւ
երբ հոն թաղուեցան պապերս որոնք
Տիգրանակերտէն ԱՄՆի երազով
Եկեր էին հոս (Հալէպ, Հալէ՛պ, էջ 60):

Եւ հազիւ նոր հայրենիքի պէս նուաճուած վայրին վրայ՝

բայց հրդեհ ինկաւ
երկինքն ուրացաւ իր զաւակներր
որոնք մնացին անհող անհայրենիք (էջ 61)

Չամոքուած ցաւին վրայ նոր խոց:

«ոչ կր մոռնամ
ոչ ալ կր յիշեմ ապագան»
որ ժամանակին հետ թեւանցուկ
փախաւ մեր քաղաքէն
եւրեւր միայն փոշի ու մոռացում ձգելով (էջ 63):

Իր քաղաքը չէր, իր քաղաքը եղած էր: Հիմա՞...

ահա արդէն օգոստոսեան արեւին տակ
երազները ակօս ակօս կը չորնան
եւ առնէտները ծիլեր կը կրծեն (էջ 63):

Եւ ցաւի ցնցումէն յառաջացած հարցումը, որ պէտք էր աւելի կանուխ ծնած ըլլար, պատշաճեցումներէ առաջ, եւ չի ծնիր.

ինչո՞ւ ցուպը վար ձգեցինք
պէտք էր երթալ մինչեւ հեռու
անյայտութեան անկիւնները անմահութիւն
փնտռելու

մենք որ գնչու
մեր գաղտնիքները կը փնտռենք թափառելով (էջ 65):

Եւ պատշաճեցման կեղծիքը՝

մենք անցեալի մէջ կ՚ապրէինք
ու ներկան համեմ մրն էր միայն (էջ 67):

Բայց Մարուշ կը խանձուի արեւով Հալէպի, ուր ինք բացուած էր կեանքին, երջանկութիւն կարծած էր նուաճել:

Միշտ խորհած եմ, որ բանաստեղծը տարբեր զգայարանք ունի, որուն քով քաղաքական ճառը գաճաճ կը մնայ: Խօսքի եզին կը կարդա՞նք հիմնական եւ հիմնարար հարցումը. ինչո՞ւ ներկայի համեմը դարձուցինք նպատակ եւ կը շարունակենք այդպէս ընել, փնտռելով «օտարի դուռը», որուն համար մեծ գրողը, Վիգէն Խեչումեան ըսած էր՝ «օտարի դրանը քեզ կը կոչեն հիւր որպէսզի չասեն ծառայ», Վլատիվոսթոք, Հոնոլիւլիւ, Արիզոնա, Թահիթի, կամ Էլֆելեան Աշտարակ...

Բայց արմատախիլ եղած եւ ճմռթկուած հոգին եւ զայն ապրեցնող մարմինը անապատներու բալասանին կը դիմեն: Պիտի հասնի՞ խաղաղութիւնը... Բառերն ու ձայները կը յաջորդեն, անապատ կը շնչէ, ինչպէս բանաստեղծը, քանի որ՝

Մարմինը
Անապատ եւ գրութիւն (էջ 85):

Եւ կը շարունակուի առասպելը յուշի, գիրի, եւ լռութեան մէջ, այսինքն՝ առեղծուածին դիմաց.

լռութիւններ
ոսէք ինծի՝ ինչու էք

Ներաշխարհի մը՝ պարզին վսեմութեամբ:

21 օգոստոս 2015
Երեւան

ԱՐՄԷՆ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

ՆԱԽԱԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ.

«ՉԳԻՏԵՍ, ԲԺԻՇԿ, ԹԷ ՄԻԱՅՆԱԿ ՄԵՌՆԵԼԸ ՈՐՔԱ՞Ն ԴԺՈՒԱՐ Է».

ԼԵՌ ԿԱՄՍԱՐ

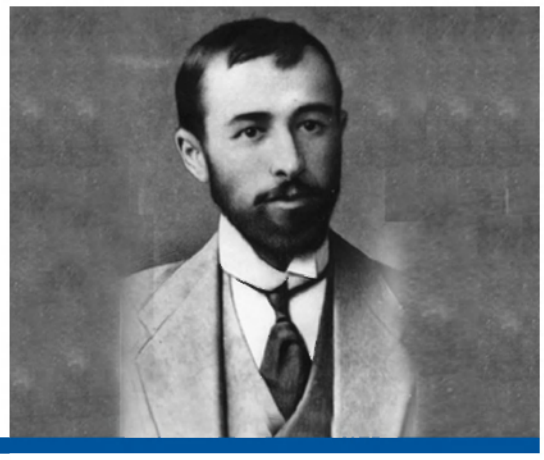

«Մրիցքանի յեր չենք վարժը-
ուել, հին աւանդոյթին հակառակ՝
Քանի դեռ չենք հեւել, գոչել.
«Մա՛րդ Աստծոյ,
այս ո՞ւր հասար»:
Քանի դեռ բանն
ապաշիւարանքի գկար կրծքից
դուրս չի եկել՝
Մրիպուած ենք նորից, միշտ ու
կրկին ստրկութեան լուծը տանել
ու տանել»:
(Բ. Օքուջավա
Թարգ. Արմէն Քէշիշեանի)

Նոյեմբերի քսաներկուսը արդէն 49-րդը կը լինի, որ Լեռ Կամսարի շիրիմի մօտ չի հաւաքուի այն մարդկանց բազմութիւնը, որոնց համար նա ապրել է իր կեանքը, գրել է իր հանճարեղ գործերը, չեն այցելի այն գրողները, որոնց նա անրսպառ թեմաներով է ապահովել: Նրա շիրիմի մօտ այսպես է իր սիրած թէյի վարդը, որ մասուր է հիմա, ծաղկում է ամէն մայիսին: Փոխում է միայն տարեդարձի հերթական համարը, որ կաթ-կաթ, մէկ-մէկ աւելանում է: Ի՞նչ էր արել նա, որ դարձաւ իր ժամանակի իշխանաւորի աչքի փուշը: Փորձել էր հասկանալ իր դրութիւնը՝ իր նմանների, համաքաղաքացիների եւ իր Աստծու հանդէպ: Եւ հասկացել էր, որովհետեւ հանճարեղ էր. տեսնում էր անցքերը մի քանի տարի, ամիս, օր, րոպէ, վայրկեան աւելի վաղ ու ստոյգ, քան դա տեսնում էին այլոք, այդ թւում՝ այդ անցքերը պարտադրողները: Որովհետեւ տեսնում էր անցքերը, մարդկանց, Աստ-

ծուն ու ինքն իրեն առանց սուտ կամ կեղծ խղճալու սրանցից որեւէ մէկին, եւ այդպէս՝ տեսնում էր ապագան...

Ինքն իրեն էր քննում, ի դէպ՝ աւելի յաջող, քան Աստուած սա 4000 հազար տարի քննում է մարդկանց սրտերը, իսկ դատապարտւում էր ուրիշներից՝ վայրենու բնազդով ամէն ինչից վախեցող իշխանաւորից, եւ նախանձ, կենդանի արժէք գնահատել չիմացող հայրենակցից, որը բռնի, օտարոտի բիրտ ուժով ներխուժեց իր նորընծայ հայրենիք՝ փոխարինելու այն հայերին, որ պատրաստ էին հայրենիք ունենալու սեփական կեանքի գնով: Փոխարինուածները այն հայերն էին, որ հանդուրժում էին իրենց հասցէին հնչած հեգնանքը, քննադատութիւնը, կարող էին ընդունել այն իբրեւ իրավիճակը շտկելու համար բաւարար սէր ու գիտելիք ունեցող մարդու տեսակէտ, այլ ոչ թէ թշնամի, ինչպէս որ փոխարինածներն էին անում:

Թւում է, որ Կամսարի գրքերը կարդալը եւ նրա շիրիմին այցելելը շնորհակալութիւն յայտնելու համար ազատարար ինքնաքննութիւն է, նշանակում է հոգում վառ պահել մաքուր ձեռքերի ու անբիծ սրտի իտէալը, սրբազրուել ու ուժ ստանալ հեռու մնալու յանցաւոր ունայնութիւնից, մօտենալ ազնիւին, եւ տեսնել իմաստութիւնը: Նշանակում է չհեռանալ հասարակութեան մէջ առաքինի դիրքից, որ միշտ պատուաբեր է, խղճի հանգստութիւն եւ արդար քնանալու անվիճելի իրաւունք:

Կարելի է մտածել, որ իւրաքանչիւր ծաղիկ, որ կը բերուի նրա շիրիմին, հաստատում է մի դառը արցունքի, որ ամէն վայրկեան կուլ տուեց Կամսարը իր կեանքի ամբողջ ընթացքում, եւ ոչ մէկին ցոյց չտուեց: Հիմա, աշխարհին Լեռ Կամ-

սար փուած նոյն ժողովուրդը իր իսկ Կամսարի ու միւս Մեծերի առջեւ մեղայ գալու կարիք ունի: 48 եւ կէս տարի ուշացել է, եւ այս կէս տարուան լրումից յետոյ պէտք է սկսի հատուցել իր պարտքը՝ այցելել, մի րոպէ լռել, ծաղիկ դնել ու խնկել: Սա ոչ թէ նրան է պէտք, այլ մեզ՝ մեր ներկայում եւ ապագայում, մեզ ու մեր երեխաներին: Թէ չէ նա ինչպէս մենակ ապրեց, այնպէս էլ մենակ ննջում է, խիղճը հանգիստ:

Կամսարը չէր կարող բերանը փակ սիրել հայրենիքը, այս իրաւունքը տրուած է մեծերին ի վերուստ, որքան էլ որ այդ իրաւունքը խեղեն իշխանութիւնները: Մեծերի այս իրաւունքը տրուած է այն պարզ պատճառով, որ նրանք ապրել են այնպէս, որ բաց աչքերով, մաքուր ձեռքերով ու անբիծ սրտով վաստակել են նոյնիսկ Աստծոյ դեմ ապստամբելու իրաւունքը: Ո՛չ, իրենց համար չէ, այլ մեր: Այսպէս էր Ցիցերոնի (Cicéron) ժամանակ, այսպէս էր Դանտէի (Dante) ժամանակ, այպէս էր Քոլրիջի (Coolridge) ժամանակ, այսպէս էլ Շալամովի ժամանակ, այսպէս էր նաեւ Կամսարի ժամանակ: Բայց Ցիցերոնը, Դանտէն, Քոլրիջը, Շալամովը եւ Կամսարը, նրանց խօսքերն ու գործերը յարատեւեցին:

Հայրենիքի հանդէպ սէրը հերոսներ է ծնում, իսկ սէրը ճշմարտութեան հանդէպ՝ իմաստուններ: Հայրենիքը կուրօրէն սիրելը, այսինքն՝ պալարներն ու ստորութիւնները չնկատելը, յանգեցնում են աշխարհը, նաեւ հայրենիքը սեւ հագցնելուն: Ինքը ոչ միայն մերժեց կուրութիւնը, այլ նաեւ բարձրաձայնեց, այն էլ ճշմարիտ, հաճարեղ, ցաւով ու սիրով լի: Նա գիտէր, որ միայն ճշմարտութեան վրայ հիմնուած կարելի է հայրենիք ունենալ, այլապէս՝ ոչ հայրենիքը կը ների, ոչ էլ կը լինի այն, ինչ կարելի է հայրենիք անուանել: Գիտէր, որ հայրենիք ունենալու համար հայրենակցին է պէտք սիրել՝ նրան ուրախութիւն պարգեւելով, հայրենիքի մի մաս դառնալը խրախուսել: Միայն անհատը, որ ազատօրէն պատրաստ է հայրենիքի մի մաս դառնալ, կարող է յաւակնել հայրենիք ունենալ:

Կամսարի բոլոր գործերում ցայտուն նկատելի է մի յատկորոշ էութիւն, որը չի ներուել ո՛չ իր կեանքի ընթացքում, ո՛չ իրենից առաջ, եւ ո՛չ էլ յետոյ է ներուելու. դա անհատականութիւնն է: Չի ներում ոչ միայն նրա համար, որ «ինչ-որ» մի գրող յանդգնել է ինքնուրոյն, անհատական, այն էլ համակարգաստեղծ կարծիք ունենալ, այլ աւելին՝ կարծիքն այս այլեւս վարդապետութիւն է, որի անհրաժեշտութիւնը հաստատ կարող է զգալ հին պատմութիւն ունեցող, իր իսկ ջանքերի բերումով չգնահատուած համաշխարհային արժէքներ ստեղծած, մեծ տառապանք, կեանքը սիրելու եւ կեանքից կառչելու ունակութեամբ օժտուած իր ժողովուրդը, եւ, Աստուած մի արասցէ, հետեւել դրան: Այսպիսին է Կամսարի հայրենասիրութիւնը՝ իսկական, տաղանդի վրայ շաղախուած, ցաւի իմաստն ու ներգործութեանը ճանաչած եւ դէպի ուրախութիւն, լոյս ու արեւ ձգտող:

Մի՞թէ մենք այնքան ժամանակ չունենք, որ տարին մի քանի անգամ գնանք Մեծի հետ հանդիպման. չէ՞ որ գործերով վազելիս տարին մի քանի անգամ անցնում ենք Թոխմախի մօտով. մի՞թէ մենք այնքան ժամանակ ունենք, որ յետաձգենք նրա հետ հաղորդակցուելու պահը: Պէտք է մի անգամ փորձել, եւ գուցէ սա սովորութիւն դառնայ, որ եւ կը պահի մեզ մի անտեղի խօսք ասելուց, մեծամտանալուց, մի յիմար բան անելուց: Կամսարը նոյնիսկ իր այս հանգրուանում մի ամբողջ աշխարհ է բացում դէպի միւս իսկական Մեծեր, այդ թւում՝ Կոստան Զարեան եւ միւսներ: Այսպէս՝ անպաշտպան,

կաշկանդուած, մարդու ու հայի ազատութեան, անսակարկ հայրենասիրութեան իսկական աշխարհն է պաշտպանում: Գնացէ՛ք եւ տեսէ՛ք:

Ասում էր, որ կենդանութեան օրօք երկու անգամ է մահացել. առաջին անգամ, երբ կտրուեց հայրենի Վանից, երկրորդ՝ երբ զրկուեց ազատութիւնից խաբուելով, թէ հայրենիք է ձեռք բերել: Այս երկու անգամն էլ՝ թշնամիներից: Եւ հաւանաբար ճշմարտասիրութիւնն էր, սրի, կեղծի բացարձակ ժխտումը, որ թշնամականից էլ աւելի անողորմ վերաբերմունքի է արժանանում հայրենակիցների կողմից արդէն ութսուն տարի:

Օտարածին հաւատքի նկատմամբ անողորմ՝ ապրեց ու մահացաւ իբրեւ դրա դեռեւս չգերազանցուած տառապեալը: Իր սեփական անձի, այնպէս էլ «հօտի» նկատմամբ՝ առանց հերոսանալու մասին երազի (այլապէս՝ այսօր հիմա նոյնքան սիրելի ու փնտռուող չէր լինի), իր կեանքի օրինակով ցոյց տուեց պատմութեան կրկնուողութիւնը, ամբոխի՝ սրահակ լինելու անփոփոխութիւնը, որը ինչպէս 2000 տարի առաջ էր լուռ՝ երբ խաչում էին անմեղին, այնպես էլ իր խաչուելու ժամանակ էր լուռ:

Լեռ Կամսարը խաչւում էր ամէն օր... Ինչո՞ւ չմտածել, որ ան աւելի մեծ գնահատանքի արժանացաւ, քան կրօնասրեղծ մարտիրոսը՝ նրա վարդապետութիւնը պիտճէ, ինստիտուտ ու կերակրատաշտ դարձրին նրա հետեւորդները, իսկ Կամսարը եւ՛ մերժեց սրանց (ոչ թէ կրօնը), եւ՛ մնաց անեղծ ու անսակարկ իր գործերում եւ պաշտամունքում, չունեցաւ այն հետեւորդները, որոնք կ'այլասերէին ինչպէս նրա վարդապետութիւնը, այնպէս էլ սեփական խաչից արձակած նրա վերջին աղաղակը:

Ամէն օր խաչուելով են վաստակում որեւէ վարդապետութեանը այլընտրանք առաջարկելու իրաւունքը: Կամսարի մտքով անգամ չանցաւ «փղոսկրեայ աշտարակում» պատսպարուելու հնարաւորութիւնը, որը եւրոպական կարգաւորուածութեան ու ի սկզբանէ հաստատուած դրութեան արգասիք ու պաշտպանուածութիւն է, յարիր կրօնական ստոիցիզմի վրայ շաղախուած ռոմանտիզմին՝ ի դէմս Ալֆրէդ դը Վինիի: Նրա մտքով անգամ չանցաւ հեռահար դիրքերից գործող համակարգը քարկոծելու ռուսական աւանդոյթին հետեւելը՝ ի դէմս իր ժամանակի «բոլշեւիկների» կողմից հալածեալ ռուս իմաստասէր Չաադաեւի:

Կամսարը իր հայրենի շիկացած հողից սնուելով, տեսաւ դրա անջրդի տեղանքը, առաջարկեց այն զովացնելու ու բերրիացնելու ուղիները: Սա արեց՝ տարբերութիւն չդնելով զէնքի ու գրչի միջեւ, երկուսի առաւելագոյն ուժը տեսնելով մէկը կամ միւսը կրողի պողպատէ կամքի, խելքի, դէպի ուրախութիւն, սէր ու ստեղծագործութիւն ձգտելու անկոտրում նպատակասլացութեան մէջ:

Մեծ ու փոքր ոչնչութիւնն էր հաւասարապէս ատում, ոչնչութիւն համարելով ամէն բան, բացի ազատութիւնից. անհատի ուրեմն նաեւ հասարակութեան ազատութիւնից: Ահա թէ ինչպէս է Կամսարն իր օրինակով բաց անում մեր աչքերը ազատութեան վրայ.

«Օ՜հ, մեռնել գէթ մի օր ազատութիւն չտեսած, ահա սարսափելին...»:

«Նրանք ովքեր ինձ նման ապրում են մեռած, նրանց համար չկաշկանդի սովորութիւններ, ծէսեր, նախապաշարմունք, բարոյականութիւն, ամօթ, պատկառանք եւ նման բաներ: Որովհետեւ այդ բոլորը մահուան հետ համեմատած աննշան չարիքներ են, որոնց լինելուն էլ պէտք է նայել անտարբեր: Դրանք փոքրիկ ոչնչութիւններ են, որոնք իրենց ճանապարհին միանում են իրար հետ եւ գնում թափում

են մեծ ոչնչութեան մէջ» («Բանտիս օրագիր»ից):

Թուացեալ կենդանութեան օրօք չէին հրապարակում, հիմա չեն ներառում դպրոցական դասագրքերում, թուացեալ կենդանութեան օրոք թոյլ չէին տալիս խօսել, հիմա չեն մօտենում գերեզմանին՝ վախենալով լսել ճշմարտութիւնն իրենց իսկ մասին, իր կենդանութեան օրօք ոչ մի պետական ճանաչման չէին արժանացընում, չէին հրապարակում, հիմա ոչ մի կերպ չեն աջակցում անտիպները ժողովրդին հասանելի դարձնելուն՝ մինչեւ հիմա չգիտակցելով իրենց խաւարում խեղդուած լինելը. չէ՞ որ ուրիշին գնահատելով միայն կարելի է մեծ երեւալ, իսկ հանճարին գնահատելը նրանց բաժնեկից լինելու միակ հնարաւորութիւնն է: Գոնէ իրենց իսկ շահի համար գնահատէին... Հիմա ո՞վ է տուժողը: Արդեօ՞ք Կիւլոյին հիւրանոցում, իսկ ձեռագրերը Գեղարդի ջրերում խեղդելը խեղդողների խռխռոցի ձայները չէ, որ լսւում են կիրթ մարդկանց հառաչանքի մէջ առ այն, որ մեր ժողովրդի զաւակի ստեղծագործութիւնները չքուեցին: Դահիճներով, թէ՝ կիրթ մարդկանցով աշխարհին ներկայանալը իւրաքանչիւր ազգի ընտրութիւնն է. եւ դարձեալ՝ ո՞վ տուժեց:

Բայց անխուսափելի է նաեւ մէկ այլ հարց, որ ոչ միայն Կամսարին է վերաբերում: Բա երբեւէ դահճի սերունդը կը հանդուրժի՞, որ լայն հասարակութեանը յայտնի դառնան դահիճների անունները եւ դրանք կրողների գործերը: Դարձեալ մի քանիսը յայտնի են, քանի որ այս աշխարհում «ծածուկ բան չկայ, որ չյայտնուի եւ գաղտնի բան չի եղել, որ ի յայտ չգայ»: Այս ճշմարտութիւնը չիմանալով, կամ դրան չհաւատալով՝ դահիճների սերունդները նախընտրում են ընդունուել իրենց հայրերի «պատժիչ օրգաններ», երբեք սակայն՝ գնալ իրենց զոհերի շիրիմներին, մեծաւ մասամբ՝ անյայտ, ապաշխարելու: Մի՞թէ այդքան նուաստացուցիչ է ներողութիւն խնդրելը, մի՞թէ այդքան դժուար ու անհեռանկար է նրանց կողմից ընկալւում ինքնամաքրուելու ուղին բռնելը: Ինչ խօսք, մեր մէջ շատ ընդունուած է «շնորհակալութիւն» ասելու փոխարէն՝ «ապրես» արտասանելը, կարծես, շնորհակալութիւնը նուաստացնում, նսեմացնում է այս բառն արտասանողի ինքնասիրութիւնը: Ուրեմն ի՞նչ ասել «ներողութիւն» խնդրելու մասին:

Ամէն օր մեռնելով՝ նա լիարժէք կեանքով ապրեց, այնքան լիարժէք, որ մինչեւ հիմա իրական տպաւորութիւն կայ, որ նրան չեն ուզում լսել ու գնահատել ինչպէս կենդանի մարդուն չեն լսում ու չեն գնահատում: Մէկ Մարիամից ու մի քանի յովսէփարիմաթեցիներից բացի՝ բոլորից լքուած գերեզման, եւ երբեք՝ ուսուցչուհու ղեկավարութեամբ դպրոցականների այցելութիւններ, երբեք՝ իրենց գրչի վարպետ համարողների նախաձեռնութեամբ մեծարում, երբեք՝ միտք անգամ, որ կարելի է թարգմանել տարբեր լեզուներով ու ներկայանալ աշխարհին:

Այս առումով էլ Կամսարը միացաւ բազմաթիւ այն մեր մեծերին, որ ճգնաւորի կեանքով ապրելով, մահանալով ու հանդերձեալ կեանքում շարունակելով ճգնաւոր մնալ, մատնուած են լռութեան: Բերանն ու լեզուն ըստ պատկանելիութեան օգտագործած մարդկանց բանակը համալրեց Կամսարը, որոնց շուրթերին դուռ ու նիգ դրեցին մի խումբ յանցաւոր խաւարամիտներ՝ կենդանութեան օրօք, իսկ հիմա էլ՝ նրանց անմահ գործն են շարունակում նրանց սերունդները, որոնք վախենում են հայրերի գործերից ամաչելուց, իրենց էութիւնը սրբագրելու հնարաւորութիւնից, խոստովանութիւնը դիտում իբրեւ «խայտառակ լինելու» ամենաուղիղ ճամբայ: Չէ որ Կամսարի կենդանութեան

օրոք նրան փպագրելը կը նշանակէր ընդունել իրենց փկարամփութիւնը, անփառաճանաչութիւնը, սփորութիւնը, որքան նրան այսօր փպագրելը, իրականութիւնը բացայայտելը կը նշանակէր Կամսարի եւ հարիւր հազարաւոր անմեղ զոհերի արեան ու կործանուած կեանքի մեղքը սփանձնելը: Այսփեղ են բիւրեղացած մակերես ելնում այս կամ դահճի արձանը փնկելու կողմնակիցների իսկական դրդապատճառները: Նրանք ունակ չեն հասկանալ, որ եթէ սրբազան խաչքարը, գիրքը ու վանքը չփրկեցին միլիոնաւոր անմեղներին, ապա անէծքով դրուած արձանը կը դիմանայ այնքան միայն, որքան անհրաժեշտ կը լինի այն փապալելու եւ ճշմարփութիւնը ի յայտ բերելու համար: Կա՛յ, հասփա՛փ կայ չարի ու բարու հաւասարակշռութիւն եւ իրաւահաւասարութիւն, եւ կայ մարդուն եւ նրա նկրփումներից շա՛փ հզօր ժամանակ, որ սփիպում է վերականգնել այդ հաւասարակշռութիւնը:

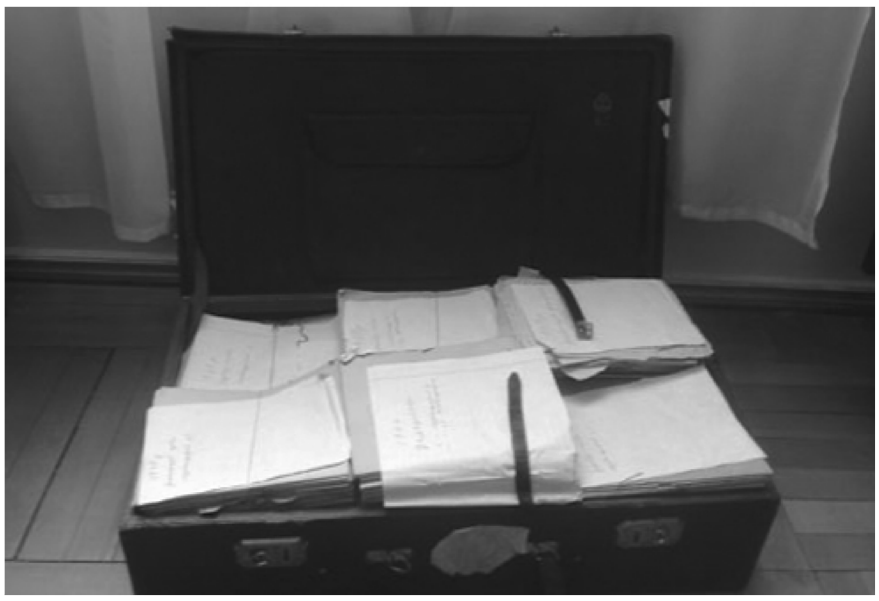

Կամսարը թողել է հսկայական ժառանգութիւն: Ինքը բանփարկուեց ու աքսորուեց, փասնութ փարի նրա մահը սպասեցին դահճապեփութեան սպասաւոր հայրենակիցները, գրչեղբայրները խաղաղուեցին նրա անվերադարձ գնալու մփքից, նրա վերադարձից սարսափած հրապարակիչները մերժեցին փող անգամ հրապարակել, իրենց ճիշդ անունը իրենց վրայ դրած՝ գրողների միութիւն կոչուածների պապասխանապուները մերժեցին թոշակ փրամադրել: Դէ ինչպէ՞ս կարելի էր հանդուրժել, որ հասարակութեան մէջ մի կործանարար մփայնութիւն սփեղծուէր, որ կարելի է առանց ծախուելու, առանց ծախելու, սեփական փաղանդով, սիրով, ճշմարփութեամբ ու ազաւ մնալով սեփական վասփակը ու կենցաղը ապահովել: Կարո՞ղ է կասկած լինել, որ եթէ հրապարակէին Կամսարին, ապա ձեր «գրքերը» մնալու էին սփիպողական, պարփադրական բաժանման անպէփք ապրանք, որովհեփեւ մարդիկ միշփ կարիք ունեն լոյսի, ճշմարփութեան, ազնուութեան, հոգեւոր ուժի աղբիւրի, եւ պապրասփ են վճարել դրա համար, բայց երբեք՝ սփի, կեղծիքի:

Ե՞րբ նա այսքան գրեց, որ նրա թոռը՝ Վանուհին, անպապմելի դժուարութիւններ յաղթահարելով՝ փպագրեց մի շարք գոհարներ, բայց դեռ նոյնիսկ աւելին կայ անելու: Ինչպէս իր պապն էր անաղմուկ գլուխ-գործոցներ սփեղծում, ինչպէս հայ կանայք էին Աւեփարանը մարմնի վրայ թաքցրած ու զարդեղէնը մոռացած, բերում հասցնում Մապենադարան, այնպէս էլ Վանուհին հիմա Լեռ Կամսարի գործերը երկար ճանապարհով է հասցնում մեր

հայրենակիցների հոգաղարան ու խղճադարան:

Այն ճամպրուկը, որ ընկերակցեց Կամսարին՝ իրեն մերժած, աքսորած ու մահուան դատապարտած հայրենիքի փոսաշատ ճամբէքին, այժմ անգին գանձերով ու հարստութեամբ է յղի: Սրա մէջ նրանք ննջում էին այնքան, մինչեւ եկաւ երկունքը՝ հասունացաւ սիրող, երախտապարտ, գիտելիքն ու խիղճը շռայլօրէն բաշխել պատրաստ հայուհու վճռականութիւնը: Եւ հիմա, Աստուած առաջ, այս բանտից էլ ազատ է արձակուելու եւ իր ժողովրդի սրտերում ու մտքերում տեղ է գտնելու նրա մէջ պարփակուած իմաստութիւնը:

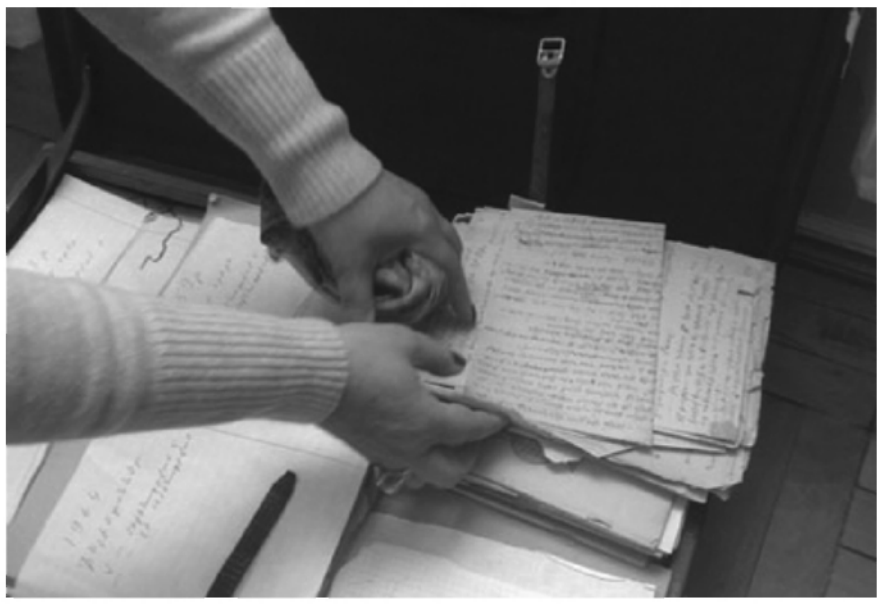

Մկների կրծած ձեռագրեր, բայց պահպանուած, որ յանձնուեն սիրող, գնահատող, Բասարի (այժմեան Վարդենիսը) սահմռկեցուցիչ ցրտից ջերմացնող ձեռքերին: Սիրող սրտից ղեկավարուող այս ձեռքերն են, հայ կնոջ ձեռքերը, որ պիտի կեանք տան հանճարեղ հայ տղամարդու խելքով ու ձեռքերով ստեղծածին: Դեռ քանի անգամ պէտք է այսպիսի զգոյշ, երկիւղած շարժումներով մաքրուեն թէ՛ ճամպրուկը, եւ թէ՛ ձեռագրերը:

Առաջին մղմամբ մտաբերում ես ասուածաշնչեան «երկիր ապականող մուկ» արտայայտութիւնը եւ դրա եզերում պատսպարուած հասկացութիւնները: Սակայն մէկ այլ ենթադրութիւն նոյնպէս գոյութեան իրաւունք ունի. մի՞թէ մարդիկ մկան չափ էլ խելք չեն ունեցել, որ գոնէ կարդալուց յետոյ որոշեն կարդացածի ճակատագիրը՝ մկներին յանձնելը: Ամէն ինչ ասում է այն մասին, որ վախուորած, ազատազրկուած, կեղծաւորութիւնը

առաքինութիւն համարողները պապրասպ են փնովել ու կրծողին յանձնել որեւէ բան, որից գլուխ հանելու ունակութիւն չունեն:

Այսպէս է լինում, երբ «շունը՝ գաւազան առած հովիւ է դարձած, հովիւը գաւազանը ձգած՝ շուն է դարձած»:

Մէկ ուրիշ Մեծ՝Գուրգէն Մահարին այսպէս է գրել Ծ. Շահնուրին 1965-ին. «Մահացաւ երգիծաբան Լեռ Կամսարը, իմ մեծ հայրենակիցը եւ ուսուցիչը՝ դեռ Վանում: Մեծ ցաւ եղաւ ինձ համար իր մահը»[1]: Նոյն օրերին նա գրել է նաեւ Ա. Հայկազին. «Հողին յանձնեցինք մեծն Լեռն Կամսարին, ամենախոնարհ մեծութիւնը մեր գրական աշխարհի: Չի կարելի ասել, թէ մահն «անժամանակ» էր, «վաղաժամ». մարդը 77 տարի ապրեց, բայց... նորէն չես կարող չընդվզել բնութեան օրէնքներու դէմ... ինչո՞ւ պիտի մեռնէր այս պատմական ու պատուական երիտասարդ ծերունին, գուցէ իր մահով զգացնել տալու համար իր կորստի մեծութի՛ւնը...»[2]: Սա այն Մահարին էր, որի երազանքը՝ Կամսարի հետ համահեղինակութեամբ «կոմեդիա մը գրել», այդպէս էլ անկատար մնաց: Շահրիկեանի հետ խօսելով՝ Մահարին շարունակում է. «Եթէ յաջողուի, ատիկա ինձի համար մեծ պատիւ է, որովհետեւ Լեռ Կամսարը շատ մեծ գրիչ է եւ մէկն է մեր երգիծաբանութեան եռեակէն՝ Պարոնեան-Օտեան-Լեռ Կամսար... Երեքն էլ դժբախտ եւ մեծաքանքա՛ր: Մնացեալը մանրուք են...»[3]:

Աւելի մեծ յարգանքով ու նոյնիսկ փաղաքշանքով են վերաբերում Կամսարից մնացած միակ յիշատակին, ըստ որում՝ նրա ձեռքով տնկած թթենին պահպանում է տեսախցիկով, որը տեղադրուել է բացառապէս անձեռնմխելի պահելու համար այս ծառը: Իսկ երբ մէկը փորձում է նկարահանել, կարծես գետնի տակից, յայտնւում են համատիրութեան ներկայացուցիչներ եւ հոգատար հարցնում, թէ ինչն ենք նկարում, արդեօք աւտոտնակները, որ փոխարինել են Կամսարի տունը, թէ թթենին: Ու հանգստանում են, երբ յայտնի է դառնում, որ թթենուն վտանգ չի սպառնում: Ինչպէս Վանում էին ասում. «խոտը իր բերանն է, զի՛ս էշ կը համարի»:

Այնպէս որ, կարելի է հանգիստ լինել, որ ի լրումն մի նեղլիկ ոլորապտոյտ փողոցի, որ կրում է Կամսարի անունը, Երեւանում կայ եւս մի յուշարձան՝ թթենու կէսը: Միակ արձանն է, որ կենդանի է, շնչում է, հով է անում ու պտուղ է տալիս:

Աւելին, միակն է, որը կանգնեցնելու նեղութիւնը նոյնիսկ Մեծը չպատճառեց մեր իշխանութիւններին, այլ ինչպէս որ ինքը միայնակ պահեց իրեն՝ ոչ մի բան չսպանալով ու չընդունելով իշխանութիւններից, այնպէս էլ մահուանից յետոյ մնում է ժողովրդի մէջ՝ իր գրքերով ու իր տնկած ծառով, որը խորհրդանշում է իր կեանքից ու արարչութիւնից զեփիւռող ազատութեան, անկախութեան, անհատականութեան հովը, կեանքը եւ պտուղը, որ սփռում է նրա գործերը գնահատող, նրանցից սնուող, նրանից ազատ լինել սովորող հայորդիների սրտերում:

2014թ.

---

(1) Ծ. Շահնուրին, 6.դեկտեմբեր 1965թ.
(2) Ա. Հայկազին, 29 նոյեմբեր, 1965թ.
(3)Ծ. Շահրիկեանին, 10 յունիս, 1962թ.

ՅԱԿՈԲ ՊԱԼԵԱՆ

ԱՐՏԵՄ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԻ «ՅՈՒԴԱՅԻ ԱՐՁԱԿՈՒՐԴԸ»՝ ՀԱՅՈՒ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ասես ունելիով նրանց ապրամի պէս
դուրս են կեանքի միջուկից...
Արտեմ Յարութիւնեան,
«Յուդայի արձակուրդը», էջ 113
.....
Լսէ՛ք, հայե՛ր,
Դուք պէտք է վերադառնաք
ձեր անկախ երկիրը,
որից դուք ինքներդ ձեզ դուրս քշեցիք,
ինչքա՞ն կարելի է այսպէս ապրել,
անընդելով անվերջ Հայաստան,
այս արեւադարձային բաղնիքում...
որ Լոս Անջելսն է կէսօրին...
Նոյն տեղը, էջ 64

Բանաստեղծի յանդգնութիւն:

Հայաստան այցելութեան եկաւ բանաստեղծ Արտեմ Յարութիւնեանը: Երբեմն կը խօսուի անոր մասին, բայց Սփիւռքի մէջ քիչեր կը կարդան իր գիրքերը: Իր նուէր բերած գիրքերէն «Յուդայի արձակուրդը» լոյս տեսած է Երեւան, Հայաստանի Գրողներու միութեան կողմէ, բայց հովանաւորուած Լոս Անճելըսի մտաւորականներէն «Օշին Քէշիշեանի եւ նրա ընկերների աջակցութեամբ», 2003-ին, տպաքանակ՝ 1000: Եւ շարունակուող հայ գիրքի ոդիսականը՝ «գինը պայմանագրային»: Մոռցայ իրեն հարցնելու, թէ տասներկու տարի ետք գիրքը սպառա՞ծ է, քանի՞ օրինակ վաճառուած է... Սարգիս Կիրակոսեանի խօսքը կը յիշեմ. «Գիրքերէս ոչ իսկ մէկ տոլար ստացած եմ»... Այլեւս չեմ հարցներ, թէ ի՞նչ պատահած է եւ կը պատահի մեր ժողովուրդին, որ առիթ չի փախցներ ըսելու՝ որ «մենք մշակոյթի տէր ժողովուրդ ենք»: Փակագիծ էր:

«Յուդայի արձակուրդը» երկի էջերը բանալէ առաջ, յիշեցնենք, որ Արտեմ Յա-

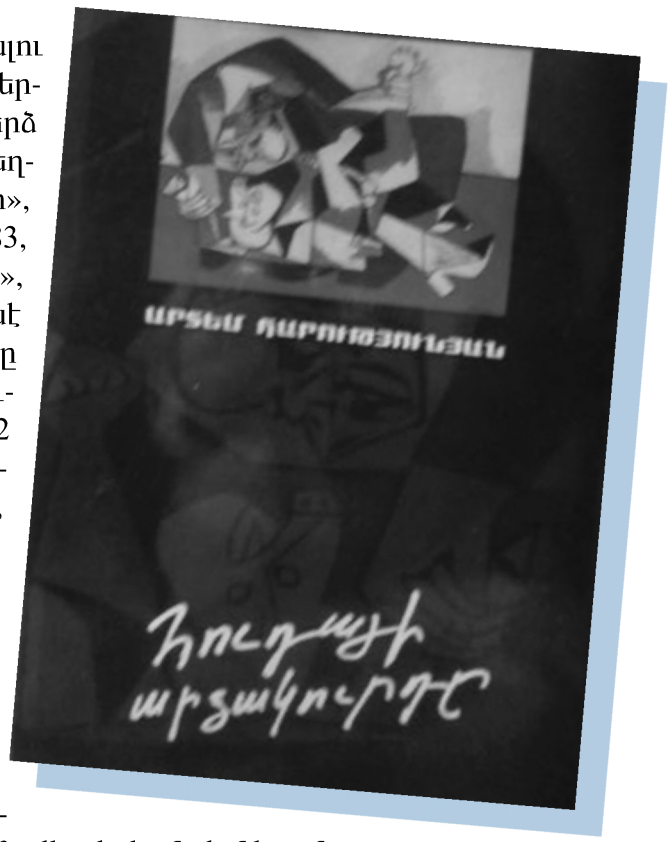

րութիւնեան համասարանի դասախօս ըլլալու կողքին, շրջան մը Հայկական Արցախի ներկայացուցիչի պաշտօնը վարելով հանդերձ Ուաշինկթընի, հրատարակած է բանաստեղծութեան հատորներ՝ «Նշանների Երկիր», 1977, «Տեսադաշտ», 1979, ռուսերէն՝ 1983, «ԽՍՀՄ ԳՄ Գորկու անուան մրցանակ», 1983 «Ներկայութեան խօսքեր», 1988 «Ռնէ Շարի մրցանակ»՝ 1988, Ֆրանսա, «Հրդեհը հինաւուրց հողի», 1993, Թէքէեան մշակութային միութեան գրական մրցանակ, 1992 «Նամակ Նոյին» (անգլերէն, 1995), (հայերէն, 1997), «Յուդայի արձակուրդը», 2003, Հայաստանի պետական մրցանակ:

Զարմանալի: «Նամակ Նոյին»ը նախ լոյս տեսած է անգլերէն, ապա հայերէն: Ինչո՞ւ այս հատորները լոյս չեն տեսած եւ չեն տեսներ մեսրոպեան ուղղագրութեամբ, եւ ծանօթագրութիւններով, որպէսզի ոչ-հայերէն բառերը եւ կրճատումները հասկնալի ըլլան Սփիւռքի մէջ: Տօնակատարութիւններու կամ դպրոցական ամավերջի հանդէսներուն պիտի չարտասանուին քննադատող եւ յանձնառու բանաստեղծին գործերը, անոնք ոչ ռոմանթիք են, ոչ աշուղական, ոչ ալ ընթացիկ հայրենասիրական:

Տարբեր են: Մտեփանակերտի հարազատ բանաստեղծը (ծնած 1945) ինչպէ՞ս կրնար յանձնառու չըլլալ:

Հատորը կը բացուի իր հօր՝ հողին տէր բանաստեղծ Միքայէլ Յարութիւնեանի ջերմ տողերով, կտակ՝ իր որդիին.

Ինչ որ լա՛ւ է այս աշխարհում
Բոլորն էլ կայ Ղարաբաղում.
Բոլորն էլ կայ, եւ՝ աւելին.
Սա՛ր չի հասնի մե՛ր սարերին...
Ինչպէս մայր իմ՝ ողջ աշխարհի
Մայրերից էլ լա՛ւն է, բարի՛.
Այնպէս հողն իմ Ղարաբաղի,
Քա՛ղցր է, եւ թող Աստուած պահի,
Աստուածն էլ է Ղարաբաղցի՛...

Առաջին բանաստեղծութիւնը իր անունը տուած է գիրքին. «Յուդայի արձակուրդը» (էջ 6-15), ութը մասով: Փակագիծի մէջ բացատրութիւն կայ. «Հովհարային անջատումների, արշալոյսգեյթի*, խորհրդաւոր ընթրիքի (յատկապէս Յուդայի) եւ այլ բաների մասին)»: Ուրեմն գրուած՝ ելեկտրական հոսանքի անջատումներու եւ անլոյս գիշերներու մասին: Ապա աստուածաշնչական պարբերութիւն մը, «Վերջին ընթրիք» պատումը:

Արդի բեմադրութեամբ Արփեմ Յարութիւնեան կը պատմէ վերանկախացած Հայաստանը, անլոյս լուսաւորումով.

Հսկայ հիւսուածքը, որ երկնից իջաւ
Չորս ծայրերը կապուած սփռոցի ձեւով,
Լի էր գազաններով, թռչնով եւ այլ տեսակներով

Բայց երբ ես վերջացրի խորհրդաւոր ընթրիքս,
Լոյսերը յանկարծ անյայտացան
եւ Յուդային տեսնելն անհնար դարձաւ:
Երեւանը մտաւ ազատ յարաբերութիւնների
Խաւար թագաւորութիւն,
եւ յաջորդ գիշեր, երբ նստեցի ընթրեմ,
լիալուսնի լոյսն էր միայն ափսէիս մէջ
ձկան փոխարէն...
Այնքան գաղտնի էր Յուդայի արածը,
որ մարդիկ, սկզբում չէին հաւատում
կատարուածի եղելութեանը:
Իսկ ժողովուրդը կարծում էր
Յուդան ամենուրեք է,
իսկ նա կենդրոնացել էր լոյսերը մարելու ոլորտում: (էջ 6-7)

Վերանկախացած Հայաստանի առաջին տարիներու բիրտ տխրութեան ցոլացումն են բանաստեղծի տողերը: Ճիգի կարիք չկայ այս կամ այն հատուածը ընտրելու, մտնելու համար ծովացած ցաւի աշխարհին մէջ: Իր խօսքը դիպուկ է: Նպատակ է ըլլալ Հայաստանի աւագանիի անդամ, մնալ օտար աշխարհներու մէջ: Յաջորդող տողերը Խորենացիի Ողբէն պակաս չեն: Անունները ընթերցողը դիւրաւ կը գտնէ, նկարուած կերպարներուն համար:

Ներկայ էր՝ ներքին գործերի շլմորած, սրագագաթ
գիւղագիր մինիստրը,
որ թունդ հայհոյեց աստղադրօշ երկրի
պրեզիտենդի մօրը,
կամ ինչպէս գռեհը կ՚ասէր՝ մեր քրֆեց,
հիմա քննական հետախուզութիւնն է որոնում նրան
որպէս հաստաբեստ յանցագործ,
հարուստ լեզուներն ասում են (ա՛յ քեզ զարմանք),
որ նրա հրամանով խոշտանգուած մարկանց մարմինները
գտան Սովետաշէնի աղբանոցում,
ասում են նաեւ՝ նա Լաս Վեգասում տուն է
առել եւ ճապուկ բիլիարդ է խաղում ներքնայարկում,
գաղթական դարձած անխռիկ ձկան
մինիստրութեան նախարարի
թեփուկաթափ էութեան հետ,
սպասելով ջիպածին օրերի վերյայտնութեանը: (էջ 10)**

Օրին ոչ ոք զարմացաւ, թէ ինչպէս օտար երկիր բնակող անձը յանկարծ վարչապետ

դարձաւ, ինք դեսպան էր, աւատապետական կարգով, իրեն յաջորդեց իր կինը: Գովերգեցին անոր տեղացիութիւնը: Երբ դադրեցաւ պաշտօնէն, վերադարձաւ օտար երկիր, հոն հարստացաւ, հոն մնաց, կարծէք Հայաստանը անյարմար էր իր մեծութեան: Ի՜նչ օրինակ երկրի մը համար, որուն վարչապետն անգամ չի վերադառնար իր հայրենիքը: Արտեմ Յարութիւնեան զաւեշտի «զուարթութեամբ» կը ներկայացնէ կացութիւնը, որուն մասին չի խօսուիր, մոռացումը կը ծածկէ խաղքութիւնները:

Ներկայ էր մշուշոտ Ալբիոնում աշխատող
մանկամիտ, ծածկամիտ դեսպանը Հայաստանի,
որ մի պահ յայտնուեց Հայաստանում, որպէս
վարչապետ,
առատ խոստումներ տուեց սոված քաղաքացիներին,
յետոյ՝ սեւջրուեց.
Նա Բրունէի Սուլթանի հայ իրաւաբան
բանկիրի մտերիմն է,
երբ պաշտօնանկուեց, այնքան էր հարստացել
եւ այնքան սիրել Անգլիան եւ Բայրոնին,
որ հրաժարուեց ընտանիքով վերադառնալ Հայաստան՝
վախենալով կորցնել բրիտանական բանկում
կուտակած փողը:
Փողասիրութիւնից, ֆունտ ստեռլինգից
նրա թքագեղձերը բորբոքուել են,
հիմա նա Բրիտանական թանգարանում
զննում է Անահիտ ասպուածուհու էպիկական գլուխը
եւ շոյում կնոջ ձեռքը,
նրանց սէրը ֆինանսական ամուր հիմքերի վրայ է
եւ չի վերջանում փթթում է... (էջ 11):

Բանաստեղծը կը շարունակէ իրական բնորդներով իր ողբերգազաւեշտական խաղը: Նորանկախ Հայաստանի աւագանիի անդամները կը տողանցեն: Մեղք որ Հայաստանի ժողովուրդի ընթերցասիրութիւնը սոսկ յիշատակ է, այլապէս արդէն ան վաղուց ոտքի կանգնած կ'ըլլար, ինքզինք համարելով դատաւոր եւ այդպէս ալ կը վերականգնէր երկիրը: Հերթը հասած է Ազգային ժողովի «խօսնակ»ին***, պարզ հայերէնով՝ նախագահին: Հրապարակագիրներ եւ քաղաքական մեկնաբաններ երբեք այսքան հասկնալի եւ տեսանելի ճշմարտութիւն հանրութեան սեփականութիւնը չեն դարձներ: Արտեմ Յարութիւնեանի քաղաքական թատերախաղը կը շարունակուի: Ինչո՞ւ «Տիկնիկային թատրոն»ը առանց յաւելեալ յոգնութեան չի բեմադրեր պատրաստ դիպաշարները:

Ներկայ էր դատաւոր նշանակող ազգային ժողովի
շլմորած խօսնակը***
որ լալոշ լեզուով անվերջ կարդում էր
կաշառակեր դատաւորների ընդարձակ ցուցակը,
ցոյց տալով մաշուած իր բաճկոնը ժողովրդին,
բայց երբ ճշմարիտ պահը վրայ հասաւ,
Գլենդելի սքանչելի, արեւակող բլուրների վրայ
մի շարք գիրուկ երեսփոխանների հետ միասին

ունեցաւ Նապոլեոն Բոնապարտի կահոյքով
զարդարուած շքեղ վիլլա,
նրա կինը Հայաստան գրած նամակներից մէկում
խոստովանել էր,
որ այլեւս Հայաստան չունի
«չէ՛, չէ,՛ աղջի՛ չո՛ւնեմ, ինձ ամուսինս է էդպէս
սովորեցրել,
էստեղ լաւ է աղջի՛, ինչպէս երբեք,
էստեղ անանաս եւ բանան կայ.....
.....
Իսկ ժողովրդի կողմից դուրս մղուած
երկարահասակ ճակատակն պրեզիդենտը
փեղափոխուեց պոլիտբիւրոյի նախկին անդամի
սեւ գործերից
սեւացած չքնաղ առանձնատունը... (էջ 11-12)

Տողերու ընտրութիւնը դժուար է, ընթերցողը չի գիտեր ո՞ր էջին վրայ կանգ առնել: Վերջին քառորդ դարու ազգի նոր օրերու պատմութեան նոյնիսկ մակերեսային կերպով տեղեակ անձը, նոր ժամանակները կը դիտէ հանելով զգացական հայրենասէր զբօսաշրջիկի աչքի կապանքները: Արտեմ Յարութիւնեան բանաստեղծութեամբ հաւկուրութիւն կը դարմանէ, լեզուական կապկումներու աշխարհին մէջ կ'ըսեն՝ թերապեւտի դեր կը կատարէ...

Ինչ որ օրէնքը, դատարանը եւ պարկեշտ լրատուամիջոցները չըրին եւ չըսին, ի պէտս անգիտելոց, ինք կ'ըսէ հատորով: Իսկ ինչո՞ւ գեղանկարիչները չեն անմահացներ ինչ որ իրենք ալ տեսած են, ինչ որ տեսած է բանաստեղծը:

Հարուածել եմ
մաֆիոզ խմբի ղեկավարներին,
որ մինչեւ վերջերս պետական ծիրանի էին հագնում
եւ մարդկանց առաջ ճամարտակում
սէր եւ փոխըմբռնում,
բայց գաղտնի ընդունում նաւթի-մազութի -
սիգարէտի-արաղի
անօրէն վաճառքի առիւծի բաժինը,
որ անում է մօտ 980 միլիոն դոլար
եւ դեռ քողարկուած ի՛նչ եկամուտներ... (էջ 48)

Արտեմ Յարութիւնեան կը վկայէ, ինչպէս պիտի ընէր քրիստոնէական առաջին դարերու սուրբը, առանց երկնչելու: Բայց վկային լսող պէտք է: Ճիչ են տողերը: Բարձրաձայն ըսէք. «որից դուք ինքներդ ձեզ դուրս քշեցիք», պոռթկումը՝ խլացած ականջներու մէջ չեն արձագանգեր ոչ հին եւ ոչ ալ բազմերանգ «սփիւռքներ»ու, որոնք հայրենասիրական խրախճանքներ կը կազմակերպեն, հեռուէն դիտելով դրօշակ կ'ըլլան, խելք կը բաժնեն, եւ խիղճ հանդարտեցնելու համար բարեսիրութիւն կ'ընեն... զբօսաշրջութիւն: Եւ դեռ՝ հարս կամ փեսայ կը բերեն սփիւռքները աճեցնելու:

Խորագիրներ՝ որոնք նկարահանումներ են. «Ագահ եւ արագ սեփականաշնորհում» (էջ 90), «Վաճառում է (շտապ)» (էջ 91), եւ բարացուցական.

.....
որ Նիւ Եորքի «5 Սաքսի» թանկանոց խանութից
Հայաստան հասցրին երկարահասակ պրեզիդենտի
եւ երկրից փախած ներքին գործերի նախարարի
ժպտադէմ կանայք,
կարծելով, որ աղքատ երկիրը քաղաքակրթում են
3000 դոլարանոց հագուստով: (էջ 93)
Եւ՝
Ոչ մի տեղ, ոչ մի էպոխայում
այսքան կամազուրկ-լքուած էակներ
օդով չեն սլացել
(պոկուած արմատից, հողից),
դէպի քաղաքը հրեշտակների,
ասես ունելիով նրանց ատամի պէս
դուրս են կեանքի միջուկից,
եւ հիմա, ովկիանի ամենաթեթեւ քամին անգամ
քշում է նրանց աջ ու ձախ
Գլենդէլի սիրուն փողոցներով,
Ասես գոլֆի փխոսկրէ գնդակ.

Պատմաբանը թիւ եւ թուական պիտի արձանագրէր, ճառերէ մէջբերումներ պիտի ընէր, պիտի նկարագրէր կողոպուտը, չարաշահումը: Բանաստեղծը ընչաքաղցութիւնը եւ անպատիժ անհսկելի աւազակութիւնը ուրուագիծի նմանող տողերով կը պատկերացնէ: Իսկ հասկնալ եւ հասկցնել արդէն այլ խնդիր է:

«Վաճառում է»ն կը յանկերգուի երանգ եւ ձայնանիշ փոխելով: Հետեւա՞նքը՝
.....
մի ողջ ազգ հրաշքով գտաւ սովի իր կտրօնը... (էջ 94)

Եւ Արտեմ Յարութիւնեան պատմելով կը քանդակէ իր ժամանակը, մեր ժամանակը, Հայաստան եւ սփիւռքներ: Իւրաքանչիւր էջի հետ կը կարծենք նորը, դիպուկը եւ գեղագիտականը գտնել: Յուշագրութեան կը նմանին այս էջերը, ինչպէս երբ կը գրէ՝ «**Վաշինգտոնում, որպէս դեսպան կռուող Ղարաբաղի**» **(էջ 142-151):**

Վաշինգտոն նստած բանաստեղծի ալեհաւաքները բաց են.
Հայաստանից եկող լուրերը սոսկալի էին՝
մէկը միւսից մահացու.
Թուրքիան ու Ազրպէյջանը
Փակել էին բոլոր ճանապարհները
Հայաստան երկիր տանող,
Փորձելով սովամահ անել կին, երեխայ, ծեր: (էջ 149-150)

«Հայաստան՝ նորից անկախացող երկիր» երկարաշունչ բանաստեղծութիւնը (էջ 170-227), կարելի է բնութագրել «ժողովուրդի կեանքի օրագրութիւն», առանց գրաքննութեան, առանց կողմնապաշտական եւ շահախնդրական-պաշտօնական գունաւոր ապակիներով գեղեցկացման: Ֆրանսացի պատմաբան Ժերոմ Քարքոբինօ ուսումնասիրած էր Հռոմի պատմութիւնը եւ գրած էր գիրք, զայն կոչելով՝ «Առօրեայ կեանքը Հռոմի մէջ (La vie quotidienne à Rome): Արտեմ Յարութիւնեանի այս «պոէմ»ը կարելի

կոչել՝ «Առօրեայ կեանքը Հայաստանի մէջ, խորհրդային եւ ներկայ», անպատասխան հարցումներու շարանով: Քանի մը տող, Հայաստան բեմահարթակի վրայ է:

Հայաստան, քո «օվիրի» եւ ամերիկեան
դեսպանատան մուտքերը լի են
Հայաստանից գաղթող արցունքներով,
դու ուզում ես, որ լինի արցունքի ջրհեղե՛ղ...
բայց խոցոտուած մարմին-միտքը
կարո՞ղ է ստեղծել որեւէ բան
բացի մարմնի ցաւագարութիւնից... (էջ 191)

Խոր ընդվզում կայ Արտեմ Յարութիւնեանի հարցում-դատումներուն մէջ: Երբ կ'ըսէ Հայաստան, կ'ըսէ իշխանութիւն, ցաւի եւ ազգավնաս: Բանաստեղծն է միայն, որ կրնայ դարերուն դիմաց կանգնիլ եւ հարցապնդել: Լսենք.

Հայաստան, ինչո՞ւ արգելեցիր Դաշնակցութիւնը,
իրաւունք ունէի՞ր արգելել որեւէ կուսակցութիւն,
որ հանուր-ազգանուէր գործ է արել...
Ինչո՞ւ քաղբանտարկեալ դարձրիր
նրա տղաներին:
Իսկ իրաւունք ունե՞ս որեւէ կուսակցութիւն
արգելելու,
լինի այն դաշնակ, հնչակ կամ ռամկավար...
Երէկ ներքին գործերի նախարարութեան
սպիտակ պատին
ուսանողները գրում էին ածուխով՝
«ազատութիւն հայ քաղբանտարկեալներին»...
Մա՞ է արդարութեան քո խոստումը,
թէ՞ սխալ ես հասկացել անկախութիւնը՝
գլխիվա՛յր... (էջ 219)

Նոր օրերու մեր պատմութիւնը առաքինութեամբ հասկնալու - եւ ձեւով մը ապրելու - համար «Յուդայի արձակուրդը» պէտք է կարդալ, առանց սարսափելու անոր 450 էջերէն: Իսկ եթէ այդ առաքինի ընթերցումը կատարեն լուսանկարի սիրահար զբօսաշրջիկը, խիղճի հանդարտութիւն փնտռող բարեսէրը, փտախտէ վարակուածը եւ հարիւրով կուսակցութիւններու քաղաքականութիւն խաղցողները, պէտք է կրկնել տարազը, որ թերեւս մեր վաղը այսօրուընէ լաւ կ'ըլլայ:

Եպիսկոպոսի պէս կոչ կ'ընեմ, որ երբ Հայաստան երթաք, գտնէք-գնէք «Յուդայի արձակուրդը» ձեզի համար, օրինակ մըն ալ ձեր բարեկամին, օրինակ մըն ալ ձեր սիրած եւ չսիրած ջոջ ղեկավարին համար, այսինքն էսթէպլիշմընթի երեւելիին: Մեր սիրած եւ երազած Հայաստանի վաղուան համար... հաւատալով խօսքի ուժին:

** Արշալոյսգէյթ - արշալոյսի դուռը, gate... Արտեմ Յարութիւնեանի տողերուն մէջ յաճախակի են օտար բառերը, նոյնիսկ երբ անոնց հայերէնները կան:*

*** Ջիպածին - կազմուած JEEP ինքնաշարժի մակնիշով: JEEP-ի ծնունդ:*

**** Խօսնակ - ամերիկերէնէ փոխառնուած եւ ընդհանրացած բառ, որ կը նշանակէ խորհրդարանի նախագահ (ամերիկացին կ'ըսէ՝ speaker):*

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՉԱՏԻԿԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՐԷՊ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄԸ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎԵՐԱԲԱԺԱՆՄԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Թեման արդիական է, գիտական, հասարակական-քաղաքական, պատմական առումով, որովհետեւ գլխաւորապէս առնչւում է մի շարք երկրների միջազգային արտաքին քաղաքականութեան դրսեւորումների հետ, որովհետեւ անգամ ժամանակագրական առումով անդրադարձ է կատարւում այն իրադարձութիւններին, երբ Գերմանիայում, իսկ մինչ այդ Անգլիայում, Խորհրդային Միութիւնում, ապա Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում ձեւաւորւում էր անձի պաշտամունքի տեսութիւնը: Այն իր մէջ էր ներառնում Հիթլերի, Ստալինի, Չըրչիլի, Ռուզվելթի գործունէութիւնը, դրա անդրադարձները միջազգային յարաբերութիւնների վրայ: Սա մի ժամանակահատուած էր նաեւ, երբ հաստատուն տեսքի էր բերւում գերակայութեան, ասել է համաշխարհային տիրապետութիւն հաստատելու եւ նրան դիմակայող ուժերի յարաբերութիւնները: Բնական է, որ գործընթաց էր բերւում քաղա-

քական, գաղափարական, հոգեբանական ողջ ոլորտը, ինչը ցանկացած երկրի հնարաւորութիւն կը տար ստեղծել առաջնորդի կամ տիրող վերնախաւի ազգային իդէալների նկատմամբ հաւատ: Ուրեմն փոփոխութեան պէտք է ենթարկուէր նաեւ գաղափարա-հոգեբանական իրավիճակը, արթնացուէր պատմական յիշողութիւնը, ինչը կը տանէր անցեալի անարդարութիւնների վերացմանը, նոր հեռանկարային ծրագրերի մշակմանը: Այս ասպարէզում վերլուծութիւնների համար բացակայում է այն յենարանը, որը հնարաւորութիւն կը տար առաւել յստակ ներկայացնել, խորը մեկնաբանել այս կամ այն իրադրութիւնը:

Այս խնդիրը առկայ էր ոչ միայն Գերմանիայի, այլեւ Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակից երկրների Միացեալ Նահանգների, Մեծ Բրիտանիայի եւ ԽՍՀՄ առումով, քանզի առ այսօր էլ փակ են մնում «գաղտնի», «խիստ գաղտնի» նիշերով փաստաթղթերի մեծ մասը, որոնք հետազօտողներին զրկում են առանցքային որոշ հարցերում իրենց տեսակէտների յստակեցման հնարաւորութիւնից: Այնուամենայնիւ, թէկուզ ոչ լիարժէք, սակայն հնարաւոր է դառնում ընդգծել Հիթլերի եւ նրա համախոհների տեսակէտները անարդարացի միջազգային կարգերի եւ այն փոխելու անհրաժեշտութեան առթիւ: Հետեւելով այդ ծրագրին, սկսած 1936թ., Գերմանիայի արտաքին քաղաքականութիւնը ուղղուեց Վերսալի պայմանագրի վերանայմանը, փոփոխութեանը, որը չէր համապատասխանում գերմանացի ժողովրդի մտածողութեանը: Այստեղ կարեւոր էր նաեւ Արեւմուտքի կողմից իրականացուող թելադրանքը, որը նոյնպէս յենւում էր Վերսալի սկզբունքների վրայ: Ահա այսպէս ընդգծւում էին նացիոնալ-սոցիալիզմի դիրքորոշումները եւ անհրաժեշտ էր դառնում դաշնակցի ընտրութիւնը: Այս նպատակով էլ որոշակի փոփոխութեան ենթարկուեց Հիթլերեան գաղափարախօսութիւնը, քօղարկուեց նրա հիմնական ուղղուածութիւնը: Օգտըուելով ընձեռուած հնարաւորութիւնից, երբ տապալուեցին Անգլիա-Ֆրանսիա-ԽՍՀՄ բանակցութիւնները եւ չիրականացաւ հակահիթլերեան դաշինքը, Գերմանիայի արտաքին քաղաքականութիւնը շրջուեց ԽՍՀՄ կողմը: Ստալինեան վարչակարգը ընդառաջ գնաց այդ քայլերին եւ վաստակեց Երկրորդ աշխարհամարտը սանձազերծելու մեղաւորի կարգավիճակ, քանզի երբ սկսուեց Անգլիայի դէմ պատերազմը, ԽՍՀՄ-ը փաստօրէն Գերմանիայի դաշնակիցն էր, ոչ այս բառի ողջ իմաստով, այլ չէզոքութեան պահպանման: Հիթլերեան վտանգի դէմ անզօր էին թէ՛ Անգլիան, թէ՛ Ֆրանսիան, որտեղ արդէն մտածում էին անճանաչելի թշնամու հետ բանակցութիւնների մասին: Թէեւ, թէ՛ Անգլիայի, թէ՛ Ֆրանսիայի հետազօտողները համոզուած չէին, որ կը հասնեն յաջողութեան: Գերմանիայի անսպասելի, անկանխատեսելի գործողութիւնները անընդհատ փակուղի էին տանում Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի արտաքին քաղաքական ձգտումները: Դրան հակառակ, օգտագործելով որոշակի սկզբունքներ, Հիթլերը կարողացաւ փաստօրէն Գերմանիայի շուրջը համախմբել եւրոպական ժողովուրդներին, ստեղծելով նաեւ քաղաքական, մշակութային եւ տնտեսական միասնութիւն: Այս պայմաններում, փոխանակ պաշտպանունակութեան ամրացմանը, Անգլիան եւ Ֆրանսիան տարուած էին քաղաքական նոր ուղու որոնմամբ, որը արդէն ժամանակավրէպ էր: Անհետեւանք էր մնալու նաեւ Ֆրանսիայի պաշտպանական համակարգը, որը յենւում էր Վերսալի պայմանագրի վրայ, մինչդեռ անհրաժեշտ էր թէկուզ զիջումների գնով, դաշինք ձեւաւորել ԽՍՀՄ-ի

հետ, անտեսելով նրա արտաքին քաղաքական ձգտումը, որը նոր միջազգային յարաբերութիւններ հաստատելու հնարաւորութիւն կը տար, որովհետեւ արդէն քայքայւում էին Ֆրանսիայի յենարան Վերսալեան սկզբունքները, Մեծն Բրիտանիան խրւում էր ծանր պաշտպանական խնդիրների մէջ[1]:

Այս վիճակը շարունակուեց նաեւ Երկրորդ աշխարհամարտի յաղթական աւարտի շրջանում, երբ արդէն դանդաղ ընդգծւում էին Միացեալ Նահանգների գերակայ դիրքերը, Մեծն Բրիտանիայի հեղինակազրկումը, ԽՍՀՄ գերտէրութեան վերածուելու քայլերը:

Կապուած թեմայի հիմնական նպատակադրման հետ, միջազգային յարաբերութիւնների ընդհանուր պատկերից առանձնապէս կենտրոնացել ենք թուրքական գործօնի բացայայտմանը, որը 1939-1945թթ. պատերազմի պատմութեան մէջ յայտնի է «թուրքական ճգնաժամ» անունով:

Թուրքիայի նկատմամբ Միացեալ Նահանգների քաղաքականութեան վերլուծութիւնը արդիական խնդիր է: Այնտեղ են խաչաձեււում եռեակ դաշինքի շահամոլ քաղաքականութեան նիզակները, այնտեղից էր սկիզբ առնում պատերազմը եւ խաղաղութիւնը, յետպատերազմեան շրջանի աշխարհաքաղաքական վերակառուցման հարցերը եւ ամենահետաքրքրքրականը՝ մինչեւ պատերազմը Միացեալ Նահանգները Թուրքիան համարելով Մերձաւոր ու Միջին Արեւելքում Բրիտանիայի հետաքրքրութիւնների եւ շահերի առանցք, այդ երկրի առթիւ ոեւէ տեղաշարժ չէր արձանագրում, անտեսելով անգամ նրա դերակատարութիւնը միջազգային այս կամ այն իրադարձութիւնում: Բայց երբ պատերազմի ընթացքում փոխուեցին միջազգային լայնածաւալ պատկերացումները, ստեղծուեցին նոր կապեր մեծ տէրութիւնների եւ առանձին երկրների միջեւ, փոխուեցին նաեւ յարաբերութիւնները եւ Միացեալ Նահանգներ-Թուրքիա համագործակցութիւնը նոր փուլ թեւակոխեցին:

Պատերազմի ծնած անհրաժեշտութիւնները, երկրի ճակատագրի նկատմամբ անհանգստութիւնը, որոնք առաջանում էին խուսանաւելու, այս կամ այն խմբաւորման (պլոք) միանալու կամ հրաժարուելու, դեռեւս չյստակեցուած քաղաքականութիւնը, ապագայ շահի կանխատեսումները թուրքական կառավարութեանը տանում էին դիւանագիտական խաղերի ճանապարհով, որտեղ քայլ առ քայլ մեծանում էր Միացեալ Նահանգների նկատմամբ վստահութեան չափաբաժինը, որը իր բաւարար լրացումը ստացաւ պատերազմի աւարտական փուլում:

Ահա այս ճանապարհով ընդգծուեց տարածաշրջանում Միացեալ Նահանգների նոր քաղաքական կարգով փաստարկները, որոնց իրականացման գործում շահեկան դերակատարութիւն կ'ունենար Թուրքիան: Այստեղ կարեւորւում է նաեւ Գերմանիայի, Մեծն Բրիտանիայի, Միացեալ Նահանգների, ԽՍՀՄ-ի Թուրքիայի նկատմամբ քաղաքականութեան բացայայտումը, այն բացթողումները, որոնք օգտագործելով, Միացեալ Նահանգներ կարողացաւ Թուրքիայի համար պայքարում հասնել յաջողութեան: Այնուամենայնիւ, եթէ արտաքուստ թւում է հարցի առթիւ որոշակի պատկերացման գոյութիւնը, սակայն դեռեւս բացայայտուած չէ, վիճելի է այն հարցը, թէ բացի աչքառու խնդիրներից, ուրիշ ինչ սկզբունքներ կային Միացեալ Նահանգների Թուրքիայի նկատմամբ վերաբերմունքի հիմքում:

Պատերազմի տարիներին Թուրքիայի նկատմամբ վարած քաղաքականութեան վերլուծութեամբ բազմաթիւ գրքեր

պպագրուեցին թէ՛ Միացեալ Նահանգներում, թէ՛ Անգլիայում: Խորհրդային պատմագիտութիւնը այս խնդրի բացայայտման առթիւ հանդէս եկաւ այս կամ այն չափով համոզիչ վերլուծութիւններով, որոնք տարբերուելով դաշնակից երկրների պատմաբանների յաղթական մեկնաբանութիւններից, ներկայացնում են հարցի առաւել իրական պատկերը[2]:

Հետազօտութիւնների հեղինակները հրաժարուելով պատերազմի տարիներին եւ հետագայ շրջանում տպագրուած ուսումնասիրութիւնների կայսերապաշտական (իմպերիալիստական), «հակախորհրդային» եւ նմանատիպ որակումներից, որոնք ուղղուած էին Միացեալ Նահանգների եւ ԽՍՀՄ-ի Թուրքիայի նկատմամբ իրականացրած քաղաքականութեան բացայայտմանը, տեսադաշտից դուրս էին թողել հիմնական խնդրի քննութիւնը, որը կապուած էր երկու գերտէրութիւնների նոր աշխարհաքաղաքական դաւանանքի իրականացման հետ, որտեղ կարծես երկրորդական շարք էր մղւում Թուրքիային պաշտպանելու կամ նրա դէմ գործելու մտադրութեանը:

Միացեալ Նահանգների քաղաքականութիւնը սկզբում ցուցաբերում էր պարկեշտ (լոյալ) դիրքորոշում: Այս փաստը աւելի քան համբերութիւնից հանում էր թուրքական իշխանութիւններին, որոնք հեռանալով բրիտանական ազդեցութիւնից, ցանկանում էին, որ Միացեալ Նահանգները եւս իրականացնի Անգլիայի ազդեցութիւնը վերացնելու քայլեր: Եթէ այս խառնաշփոթում նախագահ Ռուզվելթը վարում էր ոչ բացայայտ քաղաքականութիւն, ապա նրա յաջորդը՝ Թրումենը, վստահ էր, որ ԽՍՀՄ-ը օգտուելով Անգլիայի թուլութիւնից, մտադիր է տարածուել Մերձաւոր ու Միջին Արեւելքում:

Իսկ մինչ բացարձակ տիրապետութեան հաստատելը, դաշնակիցների գլխաւոր մտահոգութիւնը Թուրքիային Գերմանիայի կողմից պատերազմի մէջ մտնելու վտանգի բացառումն էր: Հարցը աւելի քան արդիական դարձաւ Թեհրանի խորհրդակցութիւնից յետոյ: Անգլո-ամերիկեան կողմը այս հարցին նայում էր սկզբունքօրէն: Եթէ Թուրքիան մտնէր պատերազմի մէջ, այն էլ 1943թ., երբ խորհրդային բանակը սկսել էր յաղթարշաւը, ապա հնարաւոր չէր կանխել ԽՍՀՄ-ի Թուրքիա ներխուժումը: Այս պարագայում, Չըրչիլը՝ զգալով Ստալինի տրամադրուածութիւնը, իր վրայ վերցրեց Թուրքիային համոզելու պարտականութիւնը: Գործընկերոջը օգնելու նպատակով Միացեալ Նահանգների նախագահը նախագահ Ինոնիին 1943թ. Յունուարի 26-ի նամակով առաջարկում էր հանդիպել Չըրչիլի հետ: Երբ վտանգը անցաւ, դաշնակիցները սկսեցին իբր թէ նախապատրաստուել երկրորդ ճակատի բացմանը, բայց այստեղ նորից մեծ հոգս էր դառնում թոյլ չտալ, որ խորհրդային բանակը ներխուժի Արեւմտեան Եւրոպա: Իսկ մինչ այդ, սկսած 1941թ. Միացեալ Նահանգները սկսեց այլ կերպ մտածել Անգլիայի թուրքական «արգելանոցին»: Եթէ 1939-1941թթ. Միացեալ Նահանգները Թուրքիային ու Մերձաւոր Արեւելքին անտարբեր, բարի կամքով էր նայում, ապա դանդաղ յաղթում էր այդ տարածաշրջանում հիմնաւորուելու գաղափարը:

Ամերիկօ-թուրքական յարաբերութիւնները քննարկում էին նաեւ թուրք պատմաբանները: Մեթինա Քամքոչը Ինոնիի մասին գրքում նկատում է, որ Ռուզվելթը 1943թ. նամակում յարգանքով է վերաբերում Թուրքիային եւ գնահատում նրա չէզոքութիւնը: Ինոնիւն սկզբում չէր վստահում Ռուզվելթին, որը յայտնի էր ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ համակրանքով եւ զգուշանում էր նրա հետ (ասել է Միաց-

եալ Նահանգներ - Յ. Ջ.) սերտանալուց: Թուրք հեղինակը միաժամանակ այնքան էլ ոգեւորուած չէ Թուրքիայի Միացեալ Նահանգների «դաշնակիցը» դառնալու գաղափարով եւ ցաւով է նշում, որ իր երկիրը ամենաառաջինը վերածուեց հումք մատակարարողի[3]:

Նոյն կարծիքին է նաեւ Թիւրքքա Աթաեւը, Անգարայի համալսարանի փրոֆէսորը: Նա եւս նշելով Միացեալ Նահանգներ-Թուրքիա յարաբերութիւնների հիմնական նպատակը, հերքում է այն ուսումնասիրողների տեսակէտները, որ միայն 1943թ. սկսած Միացեալ Նահանգները ուշադրութիւն դարձրեց Թուրքիայի վրայ: Հակառակը, Միացեալ Նահանգներ միշտ էլ Թուրքիայի հետ մերձեցման ուղիներ էր փնտռել[4]:

Նեւզամ Ուսթիմը «Ամերիկան եւ ամերիկացիները Թուրքիայում» գրքում բացելով փակագծերը, ընդգծում է երկու երկրների բարեկամութեան էութիւնը, որը հեղինակի գնահատմամբ արտերկրեայ «դաշնակիցներին» ընձեռում է յատուկ կարգեր, առանձնաշնորհումներ, քաղաքական եւ տնտեսական առումով Թուրքիային ենթարկելով Միացեալ Նահանգների շահերին[5]:

Որպէս եզրակացութիւն նշենք, որ Միացեալ Նահանգներ-Թուրքիա յարաբերութիւնների պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ մինչ Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը Թուրքիան ընդգրկուած չէր Միացեալ Նահանգների մերձաւորարեւելեան քաղաքականութեան ոլորտում: Թուրքիայի նկատմամբ Միացեալ Նահանգները իրականացնում էր միայն մարդասիրական միջոցառումներ:

1939-1941թթ. Միացեալ Նահանգների հիմնական նպատակը Թուրքիային առանցքի երկրներից հեռացնելն էր, պատերազմի մէջ մտնելու բացառումը:

Թուրքիայի 1943թ. դաշնակիցների կողմից պատերազմի մէջ մտնելու պահանջը տարաձայնութիւններ առաջացրեց Ռուզվելթի եւ Չրչիլի միջեւ, որին գումարուեց նաեւ Պալքաններում մարտական գործողութիւններին մասնակցելու հարցը:

1944թ. սկսած Միացեալ Նահանգները՝ անտեսելով Մեծն Բրիտանիայի նպատակները Թուրքիայի նկատմամբ, սկսեց իրականացնել ինքնուրոյն քաղաքականութիւն:

Թուրքիան Միացեալ Նահանգները դիտելով ԽՍՀՄ դէմ յուսալի պաշտպանի, յարաբերութիւնները սերտացրեց նրա հետ: Այս հանգամանքով էլ Միացեալ Նահանգները փոխեց իր քաղաքականութիւնը ԽՍՀՄ-ի պահանջների նկատ-

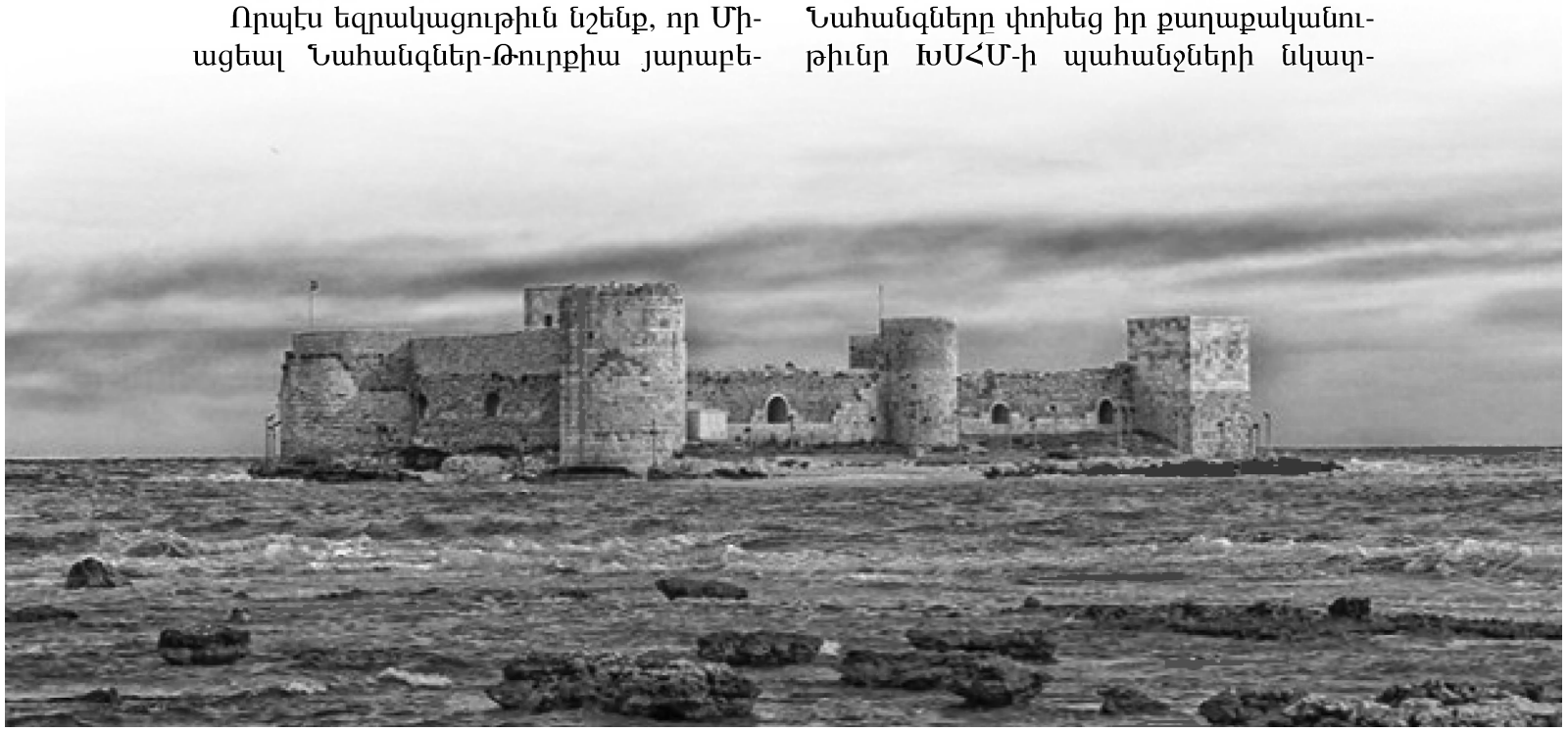

մամբ, որը համապատասխանում էր Միացեալ Նահանգների մեծապետական քաղաքականութեանն ու տնտեսական հետաքրքրութիւններին, ինչի պատճառով էլ 1944-1945թթ. կրճատուեց Մեծն Բրիտանիայի մասնակցութիւնը թուրքական հարցերին եւ Միացեալ Նահանգները իր ազդեցութեան ոլորտ բերեց իր նոր յենակէտին, այն հաստատելով Թրումենի վարդապետութեամբ:

1944թ. Միացեալ Նահանգների Մերձաւորարեւելեան քաղաքականութեան մէջ տեղի ունեցաւ շրջադարձ եւ տարածաշրջանում Թուրքիան ճանաչուեց որպէս ռազմավարական անհրաժեշտ շրջան, ազգային շահերի առարկայ: Այս տեսակէտը աւելի ամրացաւ ԽՍՀՄ-ի նեղուցների եւ տարածքային պահանջների ժամանակ եւ Միացեալ Նահանգները իր վրայ վերցրեց Թուրքիայի պաշտպանութիւնը, նրան դարձնելով Մերձաւոր Արեւելքում իր գլխաւոր զինակիցը:

Միացեալ Նահանգների կտրուկ շրջադարձի, գերիզօր աթոմային զէնքի առկայութեան պայմաններում, երբ Միացեալ Նահանգները եւ Մեծն Բրիտանիան վարում էին բացայայտ հակախորհրդային, թուրքապաշտպան քաղաքականութիւն, հայկական տարածքային պահանջները օրակարգ բերելը անհեռատես միջոցառում էր եւ դատապարտուած էր ձախողման:

Հայկական հարցը թէեւ մնաց միջազգային յարաբերութիւնների յիշողութեան մէջ, սակայն նրա լուծման խնդիրը կտակուեց այն ժամանակաշրջանին, երբ համամարդկային սկզբունքները դուրս մղելով համաշխարհային տիրապետութիւն հաստատելու դրսեւորումները, հաշուի կը նստեն պատմութեան սեւ էջերը ջնջելու, հայրենազրկուած, հայրենահանուած, ժողովուրդների իրաւունքների հաստատման անհրաժեշտութեան հետ:

Երեւան

---

1. Պելոուսովա Ջ.Մ., Ֆրանսիան եւ Եւրոպական անվտանգութիւնը 1929-1939, Մ., Գիտութիւն, 1976, էջ 354

2. Չեւտաեւ Ա.Գ., Մեծն Բրիտանիայի միջերկրածովային քաղաքականութիւնը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ (1939-1943թթ. Պատմական ակնարկ), Սվերդլովսկ, 1988:

3. Լաւրորա Տ.Վ., Սեւծովեան նեղուցները /Պատմական ակնարկ/, նեղուցները...է, Կոչկինա Ն.Ի., ԽՄՄ, Անգլիա, Միացեալ Նահանգներ եւ «Թուրքական ճգնաժամը» 1945-1947թթ., տես՝ «Նոր եւ նորագոյն պատմութիւն», 2002, N2, էջ 58-77 եւ այլն:

4. Կոչկինա Ն.Ի., ԽՄՄ, Անգլիա, Միացեալ Նահանգների «Թուրքական ճգնաժամը» 1945-1947թթ., տես՝ «Նոր եւ նորագոյն պատմութիւն», 2002, N2, էջ 58-77 եւ այլն:

5. Լաֆիբեր Ու, Ամերիկեան պատմագրութիւնը Միացեալ Նահանգների արտաքին քաղաքականութեան մասին, «Նոր եւ նորագոյն պատմութիւն», 1993, թիւ 1, էջ 195, 204:

ՅԱԿՈԲ ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆ

ԱՆՎԵՐԱԴԱՐՁ

(Պատմուածք)

Երեկոն բաւական յառաջացած էր, երբ ելան սինեմայէն:

- Ծնողքդ չե՞ն բարկանար, եթէ այսպէս ուշ վերադառնաս տուն,- հարցուց տղան՝ ժամացոյցին նայելով.

- Սուտ մը կը գլորեմ... Կ'ըսեմ ընկերուհիիս մօտ էի, դաս կը սորվէինք,- ըսաւ աղջիկը չարաճճի ժպիտով մը:

- Հապա՛ եթէ մէկը տեսած ըլլայ մեզ:

- Ո՞վ պիտի տեսնէ, մութին մտանք, մութին ալ ելանք:

Տղան ձեռքով նշան ըրաւ ու թաքսի մը կանգնեցուց. տեղաւորուեցան եւ տեսեի նստարանին վրայ, վարորդին թելադրեց երթալիք ուղղութիւնը ու կռթնեցաւ յենակին. թեւը երկարեց ու փորձեց գրկել աղջկան ուսը, սակայն քաշուեցաւ վարորդէն, որ, ըստ սովորութեան, գլխավերեւի հայելիէն մերթ ընդ մերթ կը նայէր իրենց: Աղջիկը՝ «Դիմացդ նայէ», պոռաց՝ խօսքը վարորդին ուղղելով: Մարդը անմիջապէս ենթարկուեցաւ ու հայելին շեղեց: Այսպիսի պահպանողական միջավայրի մէջ կանանց հանդէպ որեւէ դոյզն ոտնձգութիւն կրնայ անբաղձալի հետեւանքներու դուռ բանալ: Այդքանը գիտէր վարորդը: Աղջիկը գլուխը եւ թեքեց ու յենեցաւ տղուն երկարած թեւին: Տղան քիթին տակէն զոհունակ ժպտաց, տղամարդը ի՞նքն էր, թէ՛ ընկերուհին...

Հաճելի դողը, որ քանի մը անգամ մագլցած էր իր ներսիդին, կրկնուեցաւ:

Աղջկան մազերը այնքան քնքշօրէն կը խպխպացնէին մորթը, որ փղան հազիւ զսպեց կապաղօրէն աղջիկը համբուրելու ցանկութիւնը: Արդէն սինեմային մէջ կողք կողքի, թեւերու շփումէն այնքան վերացած էր փղան, որ գրեթէ բան չէր դիտած, հակառակ անոր որ աչքերը պասպառին էին. աղջիկը շատ աւելի հանգիստ էր, ուժեղ նկարագիրի մը բոլոր յատկանիշները կը ծփային դէմքին անդորրութեան վրայ:

Տալիային աչքերը փակ էին, ու փողոցի լոյսերը մերթ կը լուսաւորէին, մերթ կ'անհետանային դէմքին վրայէն: Տղան կը դիտէր անոր խաղաղ դէմքը, թարթիչները ու յատկապէս կարմիր, լեցուն շրթները ու ինքզինք երջանկութեան թեւերուն վրայ կը զգար. մեղաւո՛ր երջանկութիւն, քանի որ յաճախ մեղքերը, այսինքն արգիլուած բաները աւելի ցանկալի կ'ըլլան: Կը մտածէր, որ այս օրէնքներն ու կաշկանդումները որքան անարդար են: Ինչո՞ւ մարդ զրկուած պիտի ըլլայ իր սիրած բաները ունենալէ: Ադամ-Եւայի առասպելական պատմութի՞ւնն է, ուր Աստուած արգիլեալ պտուղը ուտողները պատժեց... բայց ինչո՞ւ պտուղը դրաւ անոնց դիմաց: Գեղեցիկին, գրաւիչին, համեղին հանդէպ ցանկութիւն ըսուածը կա՞յ, թէ՞ ոչ, իսկ ցանկութեան շղթայ զարնելը դիւրի՞ն է:

Տարուած էր այս մտածումներով ու նոր զգաստացաւ, երբ աղջիկը առանց աչքերը բանալու, գլուխը թեքեց իր կողմը ու շշնչաց.

- Զաւէ՛ն, գիտեմ, որ մեր սէրը ապագայ չունի, բայց միշտ պիտի սիրեմ քե,...

Զաւէն չպատասխանեց, բայց աղջկան ըսածը երկար ատեն չարչրկեց միտքը: Սէ՞ր... Ահա բառ մը, որմէ միշտ սարսափած էր, մանաւանդ երբ աղջկան մը հետ հազիւ մէկ երկու անգամ առանձնացած, անմիջապէս հնչած էր՝ «զիս կը սիրե՞ս»ի անխուսափելի հարցումը: Պարզ, եռապառ, անմեղ բառ մը, որուն ինչե՛ր պիտի յաջորդէին: Ամ այս աղջիկները, իրենց խելքն ու միտքը միայն ամուսնութիւն է, ծնողական դաստիարակութեան հետեւանք: Սակայն հիմա. Տալիային պարագային հարցը լրիւ տարբեր էր, ու ահա արդէն աղջիկը ինք կանխեց:

* * *

Վաթսունական տարիներու վերջերն էր:

Համալսարան յաճախելու առաջին օրէն հասկցաւ, որ կանուխ եկողը կրնայ տեղ գտնել նստելու համար դասարանին մէջ, որ աւելի սրահի կը նմանէր 200 տեղանոց իր նստարաններով, սակայն ուսանողութեան թիւը շատ աւելի ըլլալով, ուշացողները դուրս կը մնային ու պատուհաններուն մօտերը կանգնելով, կը հետեւէին դասախօսութեան ու ոտքի կանգնած գրի կ'առնէին խօսուածը:

Յաճախ կը յաջողէր կանուխ գալ ու տեղ գրաւել, նոյնիսկ ընկերոջ մը համար ալ կողքին տեղ կը պահէր: Նոյնը կ'ընէին նաեւ ընկերները. իրարու կ'օգնէին ո՛չ միայն տեղ պահելով, այլ իրարու նօթագրութիւններ փոխանցելով, քանի որ դասագիրք չկար, կամ, մինչեւ տպուէին դասագիրքերը, տարին կէս կ'ըլլար:

Իր առաջին տարին էր համալսարանին մէջ ու տակաւին շատ բան ունէր սորվելիք, ոչ միայն համալսարանի հետ կապուած, այլ ընդհանրապէս քաղաքին, քանի Հալէպէն եկած էր ու սենեակ մը վարձած ընկերներուն հետ: Մայրաքաղաքի բնակիչ ըլլալու համար որոշ դժուարութիւններ պիտի դիմագրաւէր, մասնաւորաբար՝ կենցաղային եւ նիւթական:

Ատեն մը եւոք ծանօթութիւններու շրջանակը ընդարձակուեցաւ, մտերմացաւ տեղացի աղջիկներու հետ ալ, որոնք գրեթէ չէին յարաբերիր միւս տղոց հետ, որոնք իրենց ամբողջ ուսումը՝ մինչեւ պա-

քալորէա, փղոց վարժարաններու մէջ առնելէ եփք յանկարծ երբ երկսեռ շրջանակի մէջ ինկած էին, աղջիկներու կողքին տեսակ մը չտեսի, սոված գայլերու պէս, աչքի տակէ կը չափէին աղջիկները վերէն վար՝ լորձունքոտ, բաց բերաններով ու չէին կրնար կեդրոնանալ դասին վրայ, բան մը, որ չէր վրիպիր աղջիկներու աչքերէն ու կը զզուեցնէր զանոնք:

Իր պարագային հարցը տարբեր էր, տարիներով երկսեռ դպրոցներու մէջ մեծցած էր, շատ սովորական էր աղջիկներու ներկայութիւնը: Ուսանողուհիները նկատած էին տարբերութիւնը եւ չէին քաշուեր իր ներկայութենէն, շատ հանգիստ ու բնական կը նկատէին անոր հետ իրենց յարաբերութիւնը, հետզհետէ աւելի կը մտերմանային իրեն հետ եւ յաճախ ալ, դասամիջոցներուն թէյարանը միասին կ'ըլլային սեղանի մը շուրջ: Կը պատահէր նաեւ, որ երբ ուշացած ըլլար, աղջիկներէն մին ձեռքի շարժումով մը զինք կը կանչէր՝ կողքին վերապահած նստատեղին իրեն տրամադրելով:

Տալիան, որուն պատահաբար ծանօթացած էր, գրաւած է իր ուշադրութիւնը: Դասարանի աղջիկները կա՛մ մեծահարուստ ընտանիքներէ էին, քիչ մը չափազանցուած արդուզարդով, ու շփացած շարժուձեւերով, կամ ալ, ճիշդ հակառակը՝ ժողովրդային թաղերէ եկած, տգէտ ու խիստ աւանդապահ ընտանիքներու մէջ դաստիարակուած, ոչ ոքի հետ կը յարաբերէին: Տալիան ո՛չ այս կողմին կը պատկանէր, ո՛չ ալ այն. թէեւ տեղացի պահպանողական ըմբռնումներով ընտանիքէ կու գար, սակայն անոնց դաստիարակութենէն որոշ չափով ազատագրուած կը թուէր, քանի որ իր հագուածքով, նիստուկացով եւ յատկապէս Զաւէնին հետ յաճախ տեսնուելէ, համալսարանի թէյարանը միասին նստելէ, նոյնիսկ Զաւէնին մօտ գալէ չէր խուսափեր: Շատ քաղաքավար էր ու շրջահայեաց, գրական հակումներ ունէր եւ հաճելի խօսելաձեւ ու գեղեցիկ ժպիտ մը: Դժուար է մանրամասնել, սակայն ազնուական բան մը ունէր իր վրայ:

Զաւէն առաջին վայրկեանէն համակրեցաւ աղջկան:

Զաւէնին համար ալ արտակարգ բան մը չէր այս ընկերութիւնը, այն ատիճան, որ բնաւ կարեւորութիւն չէր տար շրջապատի տեղացի տղոց, որոնց աչքէն չէր վրիպեր երկու տարբեր ազգերու եւ կրօնքի պատկանող այս զոյգին միջեւ զարգացող յարաբերութիւնը:

Նախանձը անշուշտ իր դերը ունէր, սակայն անկէ աւելի՝ կրօնական «նախանձախնդրութիւն»ն էր այս երեւոյթին հանդէպ անոնց մէջ հակակրանք ստեղծողը: Տղան իրենցմէ չէր եւ համարձակած էր իրենց աղջիկներէն մէկը «գլխէ հանել»... ինչ համարձակութիւն... եւ Զաւէնէն անտես թոյն կը կաթեցնէին իրենց աչքերէն:

* * *

Ձմեռը սկսած էր նահանջել իր դիրքերէն՝ ակամայ տեղ տալով գարնան զրոհին: Ընկերներով վարձուած յարկաբաժինի իր սենեակին մէջ վառարան չկար, ինչպէս նաեւ կողքի սենեակին մէջ: Մէկ վառարան կար միայն միջանցքը, որ հազիւ ինքզինք կը տաքցնէր: Ատոր համար ալ երբ տունն էր, անկողինէն չէր բաժնուեր ու վերմակով ծածկուած, բարձը կռնակին, կը սերտէր դասերը եւ նոյն դիրքին մէջ ալ կը կատարէր գրաւոր պարտականութիւնները:

Սակայն այդ օր դասագիրքի փոխարէն ուրիշ բան կար ձեռքերուն, բանաստեղծութիւն մըն էր գրուած էջ մը թուղթի վրայ, որ օր մը առաջ Տալիան իր գիրքէն հանելով, առանց բան մը ըսելու, կամացուկ մը սահեցուցած էր իր դասագիրքին մէջ: Սիրող սրտէ մը բխող զգացումներու

ու ապրումներու գեղեցիկ ուլունքաշար մրն էր մանրապառ ձեռագրուած, այնքան անկեղծ, այնքան քաղցր: Ստորագրութիւնը յստակ էր, իսկ ձօնը եղած էր անունի մը, որ իրը չէր, գարօրինակ անուն մրն էր, որ սակայն շուտով կրցաւ վերծանել. իր անունը շրջուած ձեւով գրուած էր: Հասկցաւ. աղջիկը չէր ուզած, որ հասկրցուի հասցէատէրը, եթէ յանկարծ մէկուն ձեռքը իյնայ:

Բերանացի սիրոյ արտայայտութիւններէն եւք, այս գրաւոր խոստովանութիւնը կնքուած փաստաթուղթի պէս բան մրն էր, որ փոխանակ հանգստացնելու զինք, աւելի մտահոգեց: Ժամանցի կամ սովորական ընկերական յարաբերութիւնը կամաց-կամաց սիրոյ վերածուելով՝ սողոսկած էր իր ներսիդին ու այդ հոգեվիճակը, որքան հաճելի, նոյնքան մտահոգիչ էր:

Աղջիկը առաջին օրէն ըսած էր, որ իրենց սէրը ապագայ չունի, բայց ո՞վ կարողացած է սահմաններ դնել զգացումներուն, մասնաւորաբար՝ սիրոյ: Սէր կայ հասուն տարիքի, որ լիճի մը հանդարտ ջուրերուն մէջ լողալու կը նմանի, երբ ուզես, կրնաս ափ ելլել. սէր ալ կայ, յատկապէս երիտասարդական տարիքի, ուր տրամաբանութիւնը միշտ կը պարտուի զգացումին դիմաց, երբ կը մենամարտի, յատկապէս, երբ կիրքն ալ իրեն կ'ընկերակցի, ու ահեղավազ գետի մը մէջ ինկածի պէս լողացողը ո՛չ ափ կրնայ ելլել, ոչ ալ կասեցնել գահավէժ իր ընթացքը:

Այդպէս ալ եղաւ, որքան օրերը թաւալեցան, այնքան աւելի կապուեցան իրարու: Սէրը այրող կրակի վերածուեցաւ. իրենց միտքերէն ու սիրտերէն զատ, իրենց մարմինները զիրար կը տենչային: Այդ տարիքին ե՛րբ պատահեր է, որ տրամաբանութիւնը շղթայէ կիրքը: Կան զգացական սլաքներ, որոնք եթէ չգտնեն իրենց թիրախը, միջոցին մէջ կը կորսուին, իրենց կորուստին հետ յուսաբեկումի ու ցաւի հսկայ ալեկոծում մը ստեղծելով:

Քննութիւններուն պատրաստուելու պատրուակով աղջիկը կու գար իր սենեակը, եւ եւ կը կղպէր դուռը, կը մտնէր վերմակին տակ ու կը փաթթուէր Զաւէնին: Քանի մը վայրկեան եւք կը զգաստանային, կը նստէին անկողինին մէջ, իրենց ծունկերուն վրայ կը բանային դասագիրքը ու կը սկսէին սերտել: Շատ չանցած, գիրքը կը սահէր ծունկերէն վար, վերմակին տակ իրենց մարմիններու հպումին առթած ջերմութիւնը մոռցնել կու տար դաս ու քննութիւն, եւ իրենք կ'իյնային դրախտային հեշտանքի գիրկը:

* * *

Յունիս ամիսն էր ու համալսարանական քննութիւնները մօտ էին. հաճոյքը՝ հաճոյք, սակայն դասն ու քննութիւնը անկարելի էր շրջանցել: Եկած էր ուսանելու եւ առանց փարի կորսնցնելու պէտք էր համալսարանի քառամեայ շրջանը աւարտէր ու վերադառնար վկայականը ձեռքին՝ նախ ուրախացնելու համար ծնողքը, ապա գործ գտնելու եւ աշխատանքի ասպարէզ մտնելու ու կամաց կամաց ապագայի ճամբան հարթելու: Յետո՞յ... Յետոյ ի՞նչ պիտի ըլլար իր ու Տալիայի վիճակը. իրենց կապը ո՞ւր պիտի տանէր զիրենք: Չէր ուզեր այդ մասին մտածել, քանի անել կացութիւնը գլխապտոյտ կը պատճառէր իրեն ու ամբողջ մարմինով դող կ'ելլէր:

Խնձորը կերար, դրախտէն վտարուիլ կայ, չէ՞: Եփիս գնա՛, սատանայ:

Ի՞նչ սատանայ: Սատանան ինք չեկաւ, դուն բերիր զինք, չէ՞. չուտէիր արգիլուած խնձորը, չէր գար սատանան:

Չուտէի՞...

* * *

Ատենէ մը ի վեր միջոցին մէջ կը ծփային թունաւոր խօսքեր, որոնք սկսած էին աւելի յաճախակի ըլլալ ու աւելի սուր: Պատերազմի նախապատրաստութիւններ կը կատարուէին՝ Իսրայէլի դէմ ճակատելու համար:

Պաղեստինի հարցը, որ հանապազօրեայ հացի պէս անպակաս էր մեր կենսասեղաններէն, դարձած էր դժուար կուլ տրուելիք պատառ: Գունդի վերածուած էր ու արաբին կոկորդը մնացած: Հարկ էր կերպով մը լուծել կամ դուրս հանել, կամ կլլել ու մարսել:

Արաբին համար մարսուելիք պատառ չէր ամբողջ հայրենիք մը կորսնցնելը, թէեւ հրեան արդէն քսան տարիէ ի վեր կուլ տուած էր, սակայն դժուարամարսութեան ստամոքսային ցաւերէն չէր ազատած. Ուրե՞մն...

Ուրեմն, պատերազմ. միակ դեղ ու դարմանը երկու կողմերուն ալ:

Արաբական ձայնասփիւռի կայանները անդադար ռազմահայրենասիրական երգեր կը սփռէին ու ժողովուրդին ոգեկանը կը ջրդեղէին: Հսկայ արաբական աշխարհը իր քառորդ միլիառ բնակչութեամբ ի վիճակի չէ՞ր ափ մը Իսրայէլը արմատախիլ ընելու եւ «Ծովը թափելու», ինչպէս յաճախ կը լսուէր պաշտօնական ու անպաշտօն բերաններէ:

Եւ ահաւասիկ, 1948-ի Արաբ-իսրայէլեան պատերազմէն,- ուր Արաբը հայրենիք կորսնցուց, իսկ Իսրայէլը «կորսուած հայրենիք մը վերագտաւ»,- քսան տարի եւրք, Պաղեստինի դրկից երկիրները՝ Եգիպտոսն ու Սուրիան, կը ձեռնարկէին ազգային-ազատագրական պայքարի մը, որուն վախճանը եթէ նախատեսէին, Իսրայէլի ուժը չստորագնահատէին, վստահաբար պատերազմի չէին ձեռնարկեր կամ կը յետաձգէին մինչեւ յարմար առիթի: Հաւատացողներ կային, որ այս ամբողջը միջազգայնօրէն ծրագրուած խաղ էր, Իսրայէլի գոյութեան սպառնալիք հանդիսացող արաբական երկիրները փշաքերծելու համար:

1967-ի Յունիս 5-ին ծրագրուած պատերազմը սկսաւ անակնկալօրէն: Սուրիոյ ռազմական ՄԻԿ օդանաւերը Դամասկոսի երկինքը կ'ակօսէին տագնապեցնող հռնդիւններով, յարձակող իսրայէլեան օդանաւերուն դէմ դնելու համար, իսկ ՍԱՄ հրթիռները,- ըստ Դամասկոսի ձայնասփիւռին,- ճանճեր որսալու պէս, թշնամի օդանաւեր վար կ'առնէին:

Ռմբակոծումներու ձայներն ու ձայնասփիւռի աղմուկը թոյլ չէին տուած, որ ծրագրուած գիրքն իսկ բանան: Անկող-

նին մէջ, երկուքն ալ ականջ կտրած, լուռ ու սահմռկած, իրենց աչքերը անորոշ կէտի մը, չէին գիտեր ինչ ըսեն: Զաւէնը պատշգամ ելաւ նայելու, թէ ինչ էր դուրսի կացութիւնը. Տալիան մնաց ներսը. փողոցը տարօրինակ շարժում կար, մարդիկ արագ կը շարժէին ու ցած ձայնով կը խօսէին: Տեսարանը բարի բան չէր կանխագուշակեր:

Մտահոգ, անցաւ ներս ու տեսաւ Տալիան, որ արդէն կօշիկները հագած, պայուսակը ձեռքը կը սպասէր.

- Ես պէտք է երթամ,- ըսաւ վախվխած,- մեր տունը հեռու է, ճամբաները չփակուած հասնիմ:

Զաւէն բան չպատասխանեց: Ի՞նչ ըսէր, աղջիկը իրաւունք ունէր, իսկ ինք՝ դեռ եղածը լրիւ չրմբռնած, շուար վիճակ մը ունէր: Գրկախառնուեցան, համբուրուեցան ու բաժնուեցան: Տալիան վազելով իջաւ ասպիճաններէն, իսկ Զաւէնը պատուհանին վարագոյրին եզերէն սպասեց, որ աղջիկը թաքսի մը նստի, որպէսզի ինք հանգստանայ: Յայտնի էր, որ զարգացող իրարանցումին մէջ թաքսի ճարելը այնքան ալ դիւրին չէր. սակայն, երբ վերջապէս թաքսի մը կեցաւ, Տալիան նստեցաւ ու վեր նայեցաւ յուզումնախառն ժպիտով, Զաւէնին սրտին մէջ բան մը փուլ եկաւ:

Նոր բացուած վէրքի պէս բան մը, սկիզբը ցաւը այնքան զօրաւոր չէր, մասնաւորաբար, պատերազմի լուրերը գերիշխած էին ու ամէն մարդ ականջ կտրած լուրերու կը սպասէր, ու աւելի վատ օրեր կանխագուշակելով, նպարեղէն կ'ամբարէր:

Զաւէնն ալ հրաշքով մը կրցաւ Հալէպ հասնիլ, երբ դասընկերուհի մը զինք ալ առաւ իրեն ուղարկուած թաքսիին մէջ ու քաղաքի անանցանելի փողոցներէն դժուարութեամբ դուրս գալէ ետք, իսրայէլեան օդանաւերուն կողմէ մայրաքաղաքին մօտիկ քարիւղի ռմբակոծուած զտարանի սեւ ծուխերը ճեղքելով, սուրացին դէպի փրկութիւն:

Աճապարանքին մէջ հազիւ կրցած էր բաներ մը խցկել ձեռնապայուսակին մէջ՝ ետին ձգելով շատ մը անձնական իրեր, հագուստ, գիրքեր, եւ... իր սիրած աղջիկը:

«Արաբական բանակները կը ջախջախեն իսրայէլեան զօրքերը, պատերազմը շուտով վերջ կը գտնէ, եւ իրենք կը վերադառնան», կ'ըսէին:

Այո՛, պատերազմը շուտ վերջացաւ, ընդամէնը վեց օր, սակայն ջախջախուողները եղան արաբական բանակները: Տան հաշիւը շուկայի հաշիւին չէր բռնած: Ամիս մը ետք Զաւէն վերադարձաւ, սակայն Տալիան՝ ոչ: Շատեր չէին վերադարձած, յատկապէս դուրսէն եկած ուսանողուհիները. Մայրաքաղաքը սգաւոր, սեւազգեստ կնոջ նման տխուր, լուռ ու անշպար էր: Կորսնցուցած էր իր աշխուժութիւնը, իր փայլը:

Օրեր սպասեց, մտածեց, որ գուցէ ուշացումով կու գար: Չեկաւ: Քննութեան սրահին մէջ յաճախ ձայն մը լսելուն պէս, սրահի մուտքին կը նայէր, թերեւս...

Տարին աւարտեց: Առաջին տարուան յաջորդեցին երեք տարիներ ալ: Շրջանաւարտ եղաւ, վկայուեցաւ, վերադարձաւ եւ սկսաւ աշխատիլ:

Տարիները եղան տասնամեակներ, բարդուեցան իրարու վրայ ու ի՛ր վրայ: Ամուսնացաւ, ընտանիք կազմեց: Երբ առանձին կ'ըլլար, կը բանար պահուած ծրարը, կը հանէր Տալիային լուսանկարն ու բանաստեղծութիւնը. կը նայէր հին օրերու քաղցր կարօտով, կը կարդար եւ զգուշութեամբ, քնքշօրէն կը վերադարձնէր զանոնք ծրարին մէջ ու կը կղպէր դարակը:

Երեւան, 2015

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՆԵԱՆ

ՕՐ ՄԸ ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ ՄԷՋ

Ութսունականներուն էր:

Այնպէս պատահեցաւ, որ հանդիպեցայ Պէյրութի մեր արձակագիրներէն Ժիրայր Աթթարեանին: Անոր մօտ հին օրերու խանդավառութիւնը հաստատելով՝ ուրախացայ:

Նախաձեռնող մարդ, Ժիրայրը հեռախօսով կապուեցաւ քանի մը հայ գրողներու՝ ներկաներուն թիւը բարձրացնելով չորսի:

Ուրեմն Ժիրայրն էր, Մարզպետ Մարկոսեանը, Արիս Սեւակն ու ես: Սրճարանի մը մէջ, սեղանի մը շուրջ տեղ գրաւեցինք:

Հայ գիտակ ապրող խումբի մը խօսակցութեան նիւթը ի՞նչ կրնար ըլլալ, եթէ ոչ հայ գրականութիւնը:

Ժիրայրն ու Մարզպետը վաղուց կը ճանչնայի:

Մարզպետ Մարկոսեանի մասին կ՚ըսէին, թէ գիտնական է:

Կը հաւատայի, քանի որ քաջ գիտէի, թէ Միացեալ Նահանգներու մէջ հայ գիտնականներու թիւը մեծ էր:

Բայց նոյն համեմատութիւնը չունէինք՝ եթէ հարց տայինք, թէ քանի՞ հայ գիտնական միաժամանակ զբաղած կրնար ըլլալ նաեւ գրականութեամբ:

Քիչերէն մէկը Մարզպետ Մարկոսեանն էր, որուն ստորագրութեան յաճախ կը հանդիպէի Ծառուկեանի «Նայիրի»ին մէջ: Կուռ, գրամաբանական էին անոր գրած յօդուածները, այնքան հետաքրքրական, որ ան փնտռուած անուն մը եղաւ:

Ծանօթ չէի Արիս Սեւակին: Թէեւ Երեւանի ուսանողութեան տարիներուս բախտաւոր օր մը Արիսի գիտնական հայրը ուսանողի տանս մէջ ունենալու հաճելի առիթը ունեցայ խումբ մը հայրենի գրողներու հետ:

Մանաւանդ Սեւակ եւս այն գիտնականներէն էր, որ կը պաշտէր հայ գիրը:

Ինծի համար անմոռանալի պիտի մնար Մանաւանդ Սեւակի մէկ դասախօսութիւնը Երեւանի պետական բժշկական համալսարանի սրահներէն մէկուն մէջ:

Այն օրը իր որդիին՝ Արիս Սեւակին հետ էի:

Այդ օր Արիս Սեւակի համեստութիւնը հաստատելու ուրախութիւնը ապրեցայ:

Նուիրեալ հայ մը՝ իր հօր պէս:

Ամերիկայի մէջ ծնիլ ու ապրիլ եւ մնալ գլխագիրով գրուելիք հայ, չէ տրուած շատերու: Մանաւանդ որ երբ այնուհետեւ Արիս Սեւակի գրիչին հանդիպեցայ բազմապասնեակ թարգմանական հատորներու մէջ, ուրախութիւնս բազմապատկուեցաւ:

Արիս Սեւակ անդադրումօրէն կը

թարգմանէր հայ գրողներու գործերը անգլերէն լեզուով:

Զարմանքով եւ ուրախութեամբ գտայ, որ այդ թարգմանութիւնները հարազատ էին հայերէն բնագիրներուն:

«Բագին»ի վերջերս իր 2014ին չորրորդ թիւին մէջ յիշած ըլլալով Արիս Սեւակի անունը, զիս մղեց այս փոքր յուշը գիրի վերածելու:

Նիւեորքեան այդ օրը առիթ մը եղաւ, որ մեր այդ օրերու երիտասարդ ուժերը վիճէին՝ քիչ մը բորբոքումի պահ մը ապրելով:

Ի՞նչ էր նիւթը վէճին.- Ծագումով հայեր կոչուածներուն մասին խօսուեցաւ:

- Եղբայրնե՛ր,- կ'ըսէր Ժիրայրը,- կամ հայ ես կամ ալ հայ չես, ի՞նչ ըսել է ծագումով հայ: Կրնա՞ս ըսել օր մը, որ Մաշտոցը ծագումով հայ էր: Այսպեղ, Ամերիկա կոչուող երկրին մէջ յաճախ կը հանդիպինք մարդոց, որոնք կ'ըսեն, թէ իրենք ծագումով հայ են: Մենք այդ մարդը հայ կ'ուզենք տեսնել եւ ոչ թէ ծագումով հայ: Ի՞նչ է, աղաչենք, որ հայ եմ ըսէ: Հայը հարիւր տոկոսանի հայ պէտք է ըլլայ, եւ ինչո՞ւ ոչ, քիչ մըն ալ հպարտանայ, որ հայ է:

Հոս է, որ վէճը սաստկացաւ: Եթէ մէկը վաթսուն տոկոսանի հայ է, մեր շարքերէն դուրս նկատե՞նք զայն, թէ՞, ընդունինք այդ վաթսուն տոկոսը:

Ի՛ վերջոյ եկանք այն եզրակացութեան, որ տոկոսի հարցերով զբաղիլը ճիշդ չէ: Եթէ մարդը ինքզինք կը զգայ հայ, ուրեմն հայ է եւ վերջ:

Մեր մօտ, Լիբանանի մէջ եւս ծագումով հայերու շատ կը հանդիպինք: Եթէ համրենք, մեծ թիւեր հաստատելու պարտադրանքին տակ պիտի գտնուինք:

Այս խնդիրով արտայայտուողներ եղած են մամուլով ու գիրքով:

Բայց եթէ ծագումով հայ կոչուածներէն մէկը յանկարծ իր հայ ըլլալը զգալով ելլէ հայութեան մասին գիրք մը հրատարակէ: Չենք կարծեր, որ կը մերժենք իր իսկ հաստատումը:

Այո՛, Միացեալ Նահանգներու մէջ եւ առհասարակ սփիւռքի բոլոր այն երկիրներուն մէջ, ուր հայեր կ'ապրին, տակաւին կան բազում հայեր, որոնք իրենց հայ ըլլալուն գծով կը վիճին:

Երբ վիճողներ կան, վէճին կը միանայ յոյսը:

Երբ վիճողներ չկան, ուրեմն զառիթափի մը վրայ ենք:

Հայոց ցեղասպանութեան 100-ամեակին նշումը 2015 թուականի ճամբով յուշեր ներշնչեց մեզի, մանաւանդ երբ հայրենիք-Սփիւռք միասնութեամբ հանդէս եկան եւ աշխարհը խօսիլ տուին հայութեան սպանդին մասին:

Շարունակել պէտք է այդ թափը՝ յիշելով մեկնողները:

Պէյրութ, 4 Յուլիս 2015

ԼԻԱՆԱ ՍԱՆԹՐԵԱՆ

ԵՐԳԻԾԱՆՔԻ ԴՐՍԵՒՈՐՈՒՄԸ ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ երգիծանք, հեգնանք, փոխաբերացում, անձնաւորում, ծիծաղ:

Իտալացի յայտնի փիլիսոփայ Բ. Կրոչեն սրամտօրէն նկատել է, որ երգիծականի բոլոր բնորոշումներն իրենց հերթին երգիծական են եւ օգտակար այնքանով, որ առաջացնում են այն զգացմունքը, որը փորձում են վերլուծել:

Երգիծական երկ ստեղծելը հեշտ չէ, պակաս դժուար չէ նաեւ այն վերլուծելը:

Ըստ Ն. Հարթմանի՝ երգիծականը գեղագիտութեան ամենաբարդ խնդիրներից է: Իսկապէս, ծիծաղը սնդիկի նման է, այն դուրս է սպրդում տեսաբանի ձեռքերից: Սա է երգիծականի բնոյթի ուսումնասիրութեան դժուարութիւնը:

Կատակերգութիւնը զարգացող քաղաքակրթութեան արդիւնքն է, հասարակութեան բարձրագոյն ձեւերից մէկը:

Վ. Գ. Բելինսկին գրել է. «Կատակերգութիւնը քաղաքակրթութեան գոյնն է, զարգացած հասարակութեան պտուղը»:

Ասել է, թէ երգիծականը պահանջում է մտքի զարգացման առաւել բարձր աստիճան:

Գրականագիտական բառարանը տալիս է երգիծական գրականութեան հետեւեալ բնորոշումը. «Գեղարուեստական այն ստեղծագործութիւնները, որոնց մէջ ծաղրւում են հասարակական կեանքի արատներն ու մարդկանց թերութիւնները:

Երգիծական ստեղծագործութեան հիմքում դրւում են կեանքի կոմիկական կողմերը, այսինքն՝ այնպիսի երեւոյթներ, որոնց բացասական էութիւնը ծածկուած է խաբուսիկ արտաքինով: Բացայայտելով բովանդակութեան ու ձեւի այդ հակասութիւնը՝ գրողը հասնում է երգիծական տպաւորութեան:

Երգիծաբանը կեանքի կոմիկական երեւոյթները ցայտուն, սուր եւ արտայայտիչ ձեւով պատկերելու համար միտումնաւոր ձեւով խտացնում, չափազանցնում է գոյները՝ դրա համար օգտագործելով երգիծանքի տարբեր միջոցներ»:

Ի. Բորեւը դիպուկ կերպով երգիծաբանին համեմատել է հասարակական օրգանիզմն առանց ցաւազրկման վիրահատող բժշկի, իսկ երգիծանքը՝ հատու նշտարի հետ, որը պէտք է օգտագործել առանձնակի հմտութեամբ:

Շահան Շահնուրը հրաշալի է տիրապետում այդ գործիքին: Նա երգիծական պատկերների հասնում է տարբեր հնարքներով:

Երգիծանքն ինքնին միանշանակ չէ, այն ունի դրսեւորման տարբեր աստիճաններ՝ հումոր, հեգնանք, կատակ, սարկազմ: Հեղինակից մեծ հմտութիւն է պահանջում երգիծական պատկեր ստեղծելիս, քանի որ ծիծաղի եւ ծաղրի սահմանը հեշտ է խախտել եւ դա պայմանաւորուած է նաեւ հանգամանքներով, որոնցում արւում է կատակը: Սա շատ որոշակի ներկայացնում է Շ. Շահնուրի հերոսը. «Ա՞նչ գէշ բան եղաւ,- կ'ասէր [Տիրան] ու կը պնդէր, թէ ուեւէ մէկն ալ իրեն պէս պիտի խնդար եղածներուն վրայ՝ առանց վարպետը [Տագես] ծաղրելու դիտաւորութեան: Թէ մեղաւորը դէպքերն էին միայն, որոնք դժնդակ էին, անտարակոյս, բայց միաժամանակ ծիծաղելի էին անվիճելիօրէն» («Դերձակ մը, իր երկու հիւրերը եւ զանազան դէպքեր»):

Լեզուն ինքնին երգիծական չէ, այն երգիծական է դառնում, երբ արտացոլում է խօսողի հոգեւոր կեանքի որոշ գծերը, նրա մտածողութեան անկատարութիւնը:

Վերը յիշատակուած պատմուածքի («Դերձակ մը...») հերոս Տիրանը պատմում է իր ուսուցիչ Տագես աղայի մասին եւ ընթերցողը նրա մտքի «փայլատակումից» փոթկացնում է. «Գործի մտած օրս մայրիկս մատնոց մը նուիրեց ինձ եւ, խառնուածքս գիտնալով՝ ըսաւ, թէ պէտք է ջանամ խելքս կարին տալ եւ աչքը մտնալ հայրիկիդ: Եւ առաջին օրն իսկ, երբ որ երեկոյին տուն դարձայ, մայրիկիս վիզը նետուելով ըսի, թէ անմիջապէս աչքը մտած էի վարպետիս (ընդգծումները մերն են-Լ.Ս.): Խանութին մէջ մուկ մը սատկացուցած էի: Մի՞տքդ է, վարպետ...»: Իսկ պատմութեան շարունակութիւնը աւելի զաւեշտալի է դարձնում պատկերը. «Իրաւ է, որ մեծ դանակը կոտրուեցաւ, բայց սատկեցաւ նաեւ մուկը: Ա՞սչափ մուկ մը»:

«Մանուկ մը տարեցներու մէջ» պատմրուածքի հերոս Սրապիոն աղան ուզում է բողոք ներկայացնել իր լուսամուտներին քար նետած հարեւանուհու դէմ: Եւ ոստիկանատուն գնալուց առաջ հաշուարկում է վնասը. «Երկարօրէն զումարեց ու բազմապատկեց պատուհանները, ապակեգործները, օրուան սակը եւ իր տասը մատները: Բայց յաջորդ առաւօտեան հիւանդ էր: Սրտին բաբախումները

սաստկացած էին, մէջքը կը ցաւէր, գլուխը կը դառնար, ծունկերը կը կոտրտէին... Օր մը վերջը Սրապիոնին վիճակը որեւէ փոփոխութիւն չէր կրած, միայն բարձրացած էր կոտրած ապակիներուն արժէքը»:

Շահնուրի երգիծանքն այստեղ միահիւսւում է հեգնանքին, բայց այնպէս, որ չի վիրաւորում, այլ մատնացոյց է անում արատներն ու թերութիւնները՝ շտկման ակնկալիքով:

Սրապիոն աղան երգիծւում է ոչ առանց պատճառի, եւ այդ պատճառը թաքնուած է նրան բնորոշող մէկ հատիկ բառում՝ «մարդուկ»: Այս փոքրոգի ու չնչին մարդը խիստ մանրախնդիր է: Բայց նաեւ հաշուենկատ է: Այս յատկանիշները հեգնելու համար Շահնուրը դիմում է հետաքրքիր հնարքի՝ կրկնութեան. «Աղմուկով կը բացուին դռները: Սրապիոն աղա եւ Ճանտառմայ միաժամանակ կը սլանան դէպի թարմ նպատակակէտը, աղբակալներն ու աւելները կարկառած՝ կամ գրեթէ. մուճակները քարշ տալով՝ կամ գրեթէ: Ո՞վ պիտի հասնի ամէնէն առաջ: Ալեմտաղցին երբոր չհասնի, կը վերադառնայ հայհոյելով կամ գրեթէ: Բայց մարդուկ Սրապիոնին համար մեծախօսիկութիւնն ու հպարտացումը անհրաժեշտ պահանջներ են: Հոս գրեթէ չկայ: Կ'ուզէ անպայման քաղել յոգնութեան պտուղը եւ յաջողութիւնը փողհարել»:

Շ. Շահնուրը բառօգտագործման մեծ վարպետ է, բառի եւ միջավայրի անհամապատասխանութիւնն օգտագործելով, նա հասնում է չափազանց նուրբ, գրեթէ անտեսանելի հեգնախառն հումորի: Երկու ծերունիների սլանալը դէպի թարմ նպատակակէտը (գոմաղբ)՝ գործիքները կարկառած ստեղծում է անհեթեթ պատկեր, եւ այդ անհեթեթը դառնում է զուարճալի:

Երգիծանքի ստեղծման շահնուրեան միջոցներից մէկն էլ իրերի փոխաբերացումն է, նրանց այնպիսի արժէք վերագրելը, որը յանգեցնում է ծիծաղի:

«Լողացող լուացքատունը» պատմուածքի հերոսը այսպէս է նկարագրում իրենց հիւանդասենեակի իրերը. «Պատի հին ժամացոյց մը կար մեր հիւանդասենեակին մէջ, բայց աւելի քան շնչահեղձ էր եղած: Երբ գործելէ կը դադրէր, մատուցարարուհին աւելի կոթով չոր հարուածներ կը հասցնէր անոր կողերուն: Աւելին կոթը երբեմն կը տեսնէր իր գործը, եւ նորէն կը լսէինք թիք-թաքը»:

Կամ. «Շէնքը չափազանց հին ըլլալուն համար փոր տուած էր բակին կողմը, իսկապէս վտանգաւոր կերպով: Եւ որպէսզի չփլի, անոր կոթենեցուցած էին փոքրիկ աւել մը, որ իր կանաչ կոթին վրայ կը կրէր դեռ Գալրրի Լաֆայեթի պիտակը» («Դերձակ մը, իր երկու հիւրերը եւ զանազան դէպքեր»):

Շահնուրը կարող է երգիծել նաեւ մարդու եւ իրերի փոխյարաբերութիւնը: Դա պարզորոշ երեւում է «Դերձակ մը, իր երկու հիւրերը եւ զանազան դէպքեր՛ պատմուածքում. «...պատին վրայ ելեկտրականութիւն հաշուող հին գործիք մը, զոր Տիրան կրթած էր: Ան կը հաշուէ, երբ որ Տիրան պատշաճ նկատէ, եւ կը դադրի գործելէ, երբ որ Տիրան անհրաժեշտ չտեսնէ»: Իսկ կարգաւորումը կատարւում է «մէկ քանի ճարտար ապտակներով»:

Շատ յաճախ զաւեշտականի հիմք ծառայում են Շահնուրի հերոսների միամտութիւնը, անտեղեակութիւնը, անկեղծօրէն ասուած մի արտայայտութիւնը, որոնք, իրավիճակին անյարիր լինելով, ծիծաղ են առաջացնում:

Այսպէս՝ աղջիկը զայրանում է իր սիրեցեալի վրայ.

- Խելք ոսիմ՝ չունիս. զարգացում ոսիմ՝

չունիս. հարստութիւն ըսիմ՝ չունիս. գեղեցկութիւն ըսիմ՝ չունիս. մէկ որդ մը ունէիր, որ քեզ նուրբ կը պահէր, հիմա ան ալ չունիս...

Բոլորովին սմքած զինուորը կակազեց.

- Ան ալ չունիմ... մեղքը ի՞մս է... Ասպուած գուաւ՝ Ասպուած առաւ... («Առաւօտեան շեփոր»):

Իսկ նոյն պատմուածքի մէկ ուրիշ հերոս այսպէս է ներկայացնում իրենց կռիւը. «Ցաղթեցինք, պիտի յաղթենք, մեզմէ ջորի մը միայն մնաւ. շաքարը պիտի սղէ»:

Նոյնիսկ Ալ. Դիւմայի հանրայայտ արտայայտութիւնը Շահնուրը վարպետօրէն վերածում է երգիծական հնարանքի՝ տալով այսպիսի տեսարան.

«Երբ աշխատունակ հիւանդ մը պէտքամանները բաժնելու ծառայութիւնը կը մատուցանէր, բառերը հատիկ-հատիկ արտասանելով կ'ըսէին.

- Մէկը բոլորի՛ համար (անձնուէր հիւանդը պարապ պէտքամանները կը բաժնէ խեղանդամներուն), բոլորը մէկի՛ համար (այս անգամ արդէն լեցուն պէտքամանները կը վերադարձուին նոյն հիւանդին) («Լողացող լուացքատուն»):

Եւ վերջապէս, մի տեսարան հանրայայտ «Նահանջը առանց երգի» վէպից, որի թեմատիկային, թւում է, անյարիր է երգիծանքը, բայց նոյնիսկ այստեղ Շահնուրը ելք գտնում է իր հեգնախառն հումորն արտայայտելու: Պիերը մեկնում է գիւղ՝ լուսանկարելու գիւղական հարսանիքը.

... Հարսնեւորները անվերջանալի շփոթութիւններէ, երթալ-գալերէ յետոյ, վերջապէս հաւաքուեցան դարպասին մէջ: Բերին ալթոռներ, նստարաններ, տակառներ, սակառներ, եւ ամէն ոք գրաւեց իր բարձունքը: Փեսան զօրագունդի մը պէս երկար էր, իսկ հարսը գունդի մը պէս կլոր: Փեսան նոյն առաւօտն իսկ ածիլուած էր, իսկ հարսը՝ ոչ. անոր վերին շրթունքը երեք օրէ ի վեր սգաւոր էր: Նոր թեզանիքներէ դուրս կ'ելլէին կոշտ ձեռքեր, օձիքի անվարժ կզակներ կ'անշարժանային ծիծաղելիութեան մը մէջ, այտերու վրայ բրնձափոշին շատ գէշ էր քսուած, գոհարեղէնները ամբողջութեամբ երշիկ կը հոտէին, եւ չկար ոչ իսկ մէկ հոգի, որ կարենար բնականոն կերպով քալել, նոր կօշիկները ոտքին: Կ'արժէր Պիերին վիճակը տեսնել, ճնճղուկի մը պէս կը ցատկռտէր անդադար, կարգի դնելու համար այս զուարճութիւնը: Իրաւ ալ դիւրին չէր լուսանկարել 67 հոգի, առանց հաշուելու երեք շուն, կատու մը, երկու բադ, եւ վերը, տանիքին ծերպերուն վրայ շարուած աղաւնիներ: Ու ճիշդ այն պահուն, որ կառչուկէ տանձը պիտի սեղմուէր Պիերին ափին մէջ, սեւուլիկ հորթ մը մեծ աղմուկով սլացաւ գործիքին վրայ: Բոլոր բերանները միանգամայն պոռացին. «Նվառո՛ւ, Նվառո՛ւ» (հորթի փաղաքշական անուն): Փեսան անմիջապէս դուրս նետուեցաւ իր լուսանկարէն եւ կենդանին համբոյրով մը անշարժացուց, մինչ հարսը կը կարմրէր, կը մարմրէր...»:

Այս հատուածում Շահնուրը դիմում է եւս մի հնարքի՝ հակադրութեան եւ հասնում հեգնանքի, բայց այս անգամ արդէն՝ կծու:

Այսպիսով՝ որպէս գրական երկի ամենահետաքրքիր հնարանքներից մէկը՝ երգիծանքը Շահան Շահնուրի ճարտար գրչի տակ առնում է զանազան կերպարանքներ: Նա մերթ կիրառում է կրկնութիւնը, մերթ օգտագործում իր հերոսների բնաւորութեան միամիտ ու անկեղծ գծերը, մերթ փոխաբերացնում կամ անձնաւորում իրերը, մարդկանց հետ փոխյարաբերութեան մէջ դնում եւ բոլոր դէպքերում էլ ծիծաղ կորզում ընթերցողից:

ԸՍԻՆՔ 100-ԱՄԵԱԿ

ՍԻՍԻԱՆ ԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔ Է

ՍԻԱՔԱՂԱՔ ԸԼԼԱԼ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԿՈՐՈՒՍՏ Է

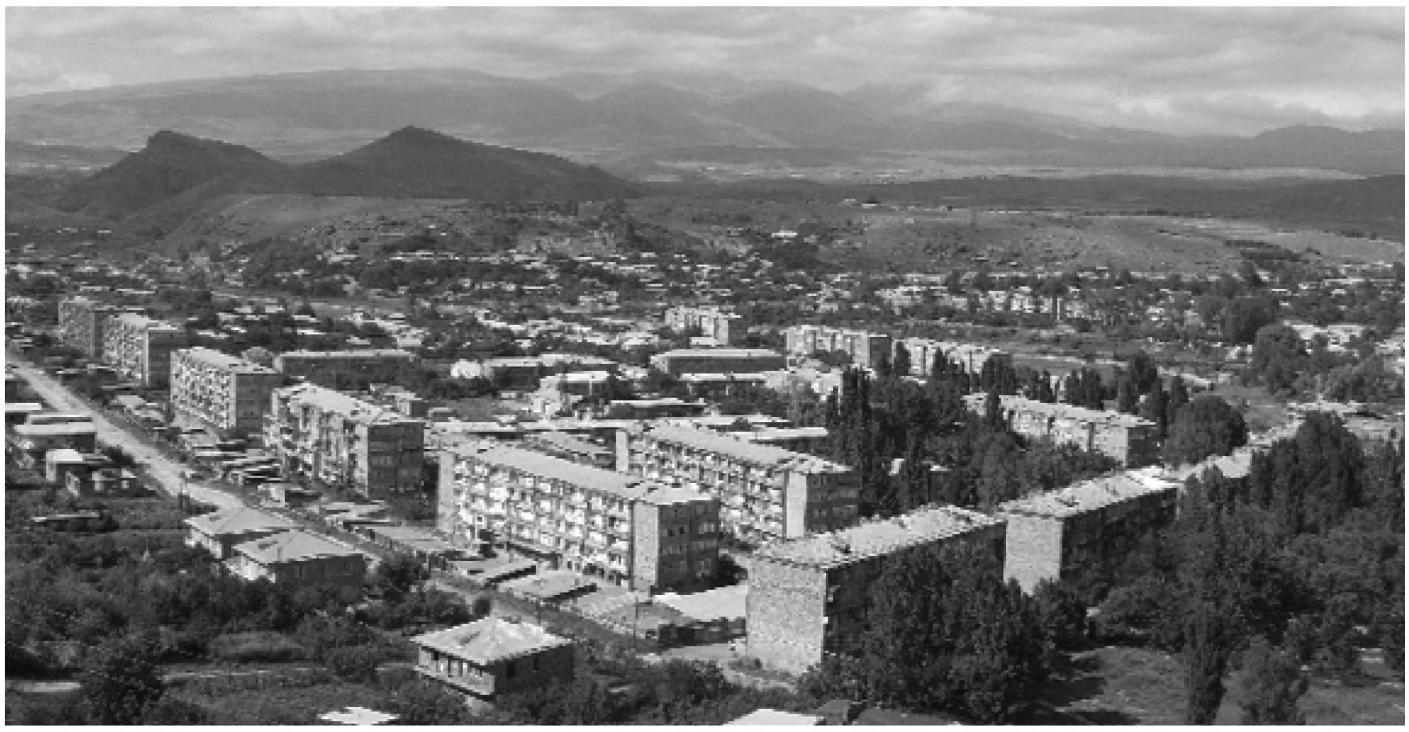

Սիսիանը եւ Հայաստանի միւս քաղաքները, Երեւանէն դուրս, միայն բացիկներու (carte postale) պատկեր չեն: Պէտք չէ որ ըլլան:

Տարբեր առիթներով խօսած եմ Հայաստանի միաքաղաք երկիր դառնալու վտանգին մասին: Եթէ հետեւէինք մեր գրողներու դպրոցին, իմացած կ'ըլլայինք Վիգէն Խեչումեանի խօսքը. ան կ'ըսէր՝ մի քաղաքով ինչ երկիր, դու միաւորիր ամբողջը:

Փաստօրէն, Երեւանը մագնիսի պէս իրեն կը քաշէ Հայաստանի քաղաքացիները, եթէ անոնք չարտագաղթեն: Արցախի ականաւոր դէմքերէն ոմանք, Հայաստանի մարզպետներ եւ ուրիշներ, Երեւան

կը բնակին, երբ իրենց աշխատանքը հեռու մարզի մէջ է: Ի՞նչ կը մտածէ քաղաքացին, ի՞նչ կը մտածեն մարզպետը պաշտօնի կոչողները: Ինչպիսի օրինակ կրնայ ըլլալ հեռանիստ մարզպետը:

Եթէ այդպէս լաւ է, ինչո՞ւ Վեստիի կամ Բռնակոտ զիւղի շուրջ երկու հազար բնակիչներն ալ պիտի չցանկան լոյսերու մէջ լողացող եւ զբօսաշրջիկ խաղցնող Երեւան բնակիլ:

Զբօսաշրջիկներ կ'երթան Տաթեւի վանք, կը հիանան աշխարհի ամէնէն երկար ճոպանուղիով, կանգ կ'առնեն Սիսիանէն քանի մը քիլոմեթր հեռու զտնուող Քարահունչ պատմական-ազգագրական վայրը, կը լուսանկարեն եւ կը լուսանկարուին, բայց չեն տեսներ Սիսիանը, անոր բազմադարեան եկեղեցիները, Որոտան գետը եւ անոր ջրվէժը: Այս՝ զէթ զուտ զբօսաշրջային տեսանկիւնէ:

Այսինքն, Երեւանէն դուրս հետաքրքրութիւնները կը յամենան մանրուքի սահմաններուն վրայ, որ կը նշանակէ, թէ այդ Երեւանէն դուրսի զարգացումը կրեայի քայլերով է, եւ բացասական հետեւանքները պէտք չէ զարմացնեն, իսկ անոնց դէմ պայքարը բառախաղով չ'ըլլար, այսինքն դատարկ կարգախօսներով: Հայաստանը կը վերականգնի երկրի տարածքին իր բնակուած քաղաքներով:

Հայաստանը ժայռաբեկորի վրայ կառուցուած քաղաք չէ, ինչպէս Մոնաքոյի իշխանապետութիւնը: Զուիցերիան ալ փոքր եւ լեռնային երկիր է, բայց բնակուած է նոյն կարեւորութեամբ աշխոյժ քաղաքներով (41.200 քքմ): Պելճիքայի (Բելգիա) տարածութիւնն ալ 30.000 քքմ է, բազմաթիւ բնակուած եւ ապրող քաղաքներով: Բաղդատութիւններով մտածել իմաստութեան եւ կողմնորոշման դարպասն է:

Հայաստանը միաքաղաք երկի՞ր պիտի ըլլայ եւ այդպէ՞ս պիտի մնայ:

ՄԻԱՔԱՂԱՔԷՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Սիւնեաց Աշխարհ...

Այս զոյգ բառերը ինչե՞ր կը պատմեն, կրնան պատմել, եթէ դադրինք խորհելէ, որ Հայաստանը միայն Երեւան է: Եթէ դադրինք Հայաստան ըսելով միայն Երեւան հասկնալէ: Երգելով՝ մեր փոքրիկ հոդին դու մեծ երազանք...

Հայաստանի եւ սփիւռքներու իւրաքանչիւր հայու երազանքը պէտք է ըլլայ ան, մեր անցեալով եւ պատմութեամբ յազեցած իւրաքանչիւր թիզ հողով:

Պիտի երթանք Սիսիան: Այդ լեռնաշխարհին մէջ ապրած են նախահայր Հայկը եւ իր որդիները: Երեւանի սրճարաններու նստակեաց զբօսաշրջիկները կը պատրահի՞, որ մտածեն այդ պորտակապին մասին: Ձիրենք կը հրաւի՞րեն մտածելու այդ մասին:

Նորոյթ է ըսել եւ կրկնել՝ արմատներու մասին խօսքեր:

Երբ Գրողներու միութեան նախագահ Եդուարդ Միլիտոնեանին հետ կը զրուցէինք այլազան հարցերու մասին, որոնք այնքան բազմաթիւ են երկրին մէջ, խօսեցանք նաեւ մշակութային ժառանգութեան պաշտպանութեան եւ ծանօթացման մասին: Երբ յայտնեցի, որ ֆրանսացի ճարտարապետ մը, Ռ. Լ., բազմաթիւ անգամներ այցելած է Սիսիանի իւրայատուկ եկեղեցիներէն մին, որ, ըստ իրեն, դէպի արեւելք չ'երթար, այլ դէպի վեր, այսինքն՝ դէպի երկինք, Եդուարդ Մելիտոնեան դասաւորեց Սիսիանի քաղաքապետ Աղասի Յակոբջանեանի հետ, որ երթանք եւ ծանօթանանք:

Երկուշաբթի առաւօտ, 24 օգոստոս, արեւ եւ արտակարգ շոգ հազիւ ողողած էին դեռ կիսով քնացած Երեւանը, ինքնաշարժ մը կանգ առաւ մեր բնակարանին առջեւ: Ճամբան ծանօթ էր: Ճակատումներու թէժ օրերուն, ապա ազատագ-

րութեան յաջորդող օրերուն ալ անցած էինք այդ ճանապարհով. Արցախ, Եղէգնաձոր, Նորավանք, Տաթեւ գացող երկար ճանապարհն էր, որ կը կտրէր Արարատեան դաշտը, եւ կը գրէր Հայաստանի աշխարհագրութիւնը:

Երիտասարդ վարորդը, որուն որդիները արդէն վերադարձած են բանակէն, ինք ալ մասնակցած էր ազատագրական պատերազմին, Մարտական Խաչով պարգեւատրուած, բանասիրական աւարտած էր, ինչե՞ր գիտէր եւ ինչե՞ր պատմեց: Ինչ որ կ'ըսէր, ժողովուրդի գիտցածն էր, ժողովուրդի ձայնն էր, յաճախ լսուած եւ կրկնուած, չզարմացնող, ճակատագրապաշտ դարձած մարդու խօսք էր, որուն տակ այլեւս չպոռթկացող ընդվզում կար, վերնախաւէն անգիտացուող: Ափսո՜ս:

Կը պատմէր, կարծէք ըսածը ուրիշի կը վերաբերէր: Ինչպէս որ կ'ընեն քաղաքական վերլուծաբանները:

Երեւանէն դուրս կու գանք: Փորփրուած ճամբայ, որ նորոգուող եւ նոր ճանապարհի խոստում է: Մինչեւ Գեղարդ հարթավայր է: Ճամբու երկու կողմերը տնտեսութիւններ հաստատուած են, ինչ որ լաւ է: Մեր վարորդը, Ս., ցոյց տալով փոքրիկ Հայաստանի համար հսկայ տարածութիւնները, որոնք կը յուզեն եւ յոյս կը ներշնչեն, կ'ըսէ, թէ այս աջ կողմի տնտեսութիւնները կը պատկանին այսինչ յայտնի անձին, ձախ կողմի պաստառի նման հորիզոնին վրայ փռուած արդիական ջերմոցները կը պատկանին այնինչ յայտնի անձին:

Ինչպէ՞ս պատահած է, որ խորհրդային համայնական այդ տարածութիւնները դարձած են աւատապետական սեփականութիւն:

Ճամբան նորոգուած է, եւ կան արագաչափեր: Արդէն ինչե՞ր լսած էինք անոնց մասին, առասպելի նմանող աւելի քան հաւանական ճշմարտութիւններ: Վարորդը կը պատմէ իր լսածը եւ գիտցածը, չենք մտածեր անգամ, թէ ո՞ւր է ճշմարտութիւնը, ո՞ւր է չափազանցութիւնը: Լեւոն Շանթի հերոսներէն մին կ'ըսէր՝ առանց կրակի մուխ չ'ելլար, իշխա՜ն:

Միշտ պէտք է լսել ժողովուրդը:

Արեւելեան հեքիաթերու մէջ կը պատմեն, որ արդար եւ իմաստուն թագաւորներ, ծպտուած կը պտտէին ժողովուրդին մէջ, լսելու համար իրեն բերուած զեկոյցներէն տարբեր ճշմարտութիւններ: Գաղտնիք չէ, ինչպէս կ'ըսէ ֆրանսական իմաստութիւնը, որ խօսքը տրուած է մարդուն, թաքցնելու համար ճշմարտութիւնը... Ոչ ոք կը զարմանայ, երբ նոյնանման ճշմարտութիւններ կը սփռուին նաեւ հեռատեսիլէն: Խօսքի ազատութիւն, այդքան:

Կը սուրանք Արարատեան դաշտով: Նոր կը կարդայի ուսումնասիրութիւն մը Հռոմէական կայսրութեան անկման պատճառներու վերլուծման մասին: Կ'ըսուէր, թէ այդ անկման պատճառ եղած էին կայսրութեան հարստութեան կեդրոնացումը բնակչութեան մէկ տոկոսի ձեռքը (1%) եւ բարքերու ապականումը (համատարած երեւոյթ դարձած պոռնկութիւնը):

Պատմութեան ուսումնասիրութիւնը գիտաշխատանոցի մէջ չի կատարուիր, կը յառաջանայ նաեւ բաղդատութիւններով: Երկրի մը կառավարումը եւ քաղաքականութիւնը անմիջական պատմութիւն են, առաջնորդելու եւ ոմբռնելու համար բաղդատութիւնները լոյս կը սփռեն:

Կը թեքինք ձախ: Քիչ ետք՝ ցուցանակ մը. Տիգրանաշէն: Քառորդ դար առաջ էր: Հեռատեսիլի աշխատակից Համլետը, Նախիջեւանի սահմանին վրայ կանգ առնելէ ետք, ուր զօրք եւ զրահապատներ կային, շարունակած էր դէպի Եղէգնաձոր ճանապարհը, գացած էինք Տիգրա-

նաշէն: Այն ապեն ցուցանակ ալ չկար:

Մեզի անծանօթ աներեւակայելի չարութեամբ դաւադիր պատմութիւն ունէր այդ գիւղը: Անունը նոր էր, խորհրդային օրերուն ագերիաբնակ էր եւ կը կոչուէր Գեարքի, Հայաստանի սրտին վրայ՝ առանց հասարակաց սահման ունենալու, մաս կը կազմէր Ազրպէյճանի... Անհեթեթ: 1990-ին, երբ ագերի-թուրքերը գացած էին, հոն բերուած էին Պաքուի հայերը: Գիւղի հրապարակին վրայ անգործ նստած մարդիկ կային, փախստականներ, գրուցեցինք: Քիմիական գործարանի աշխատաւորներ էին, իրենց հողաշերտ տրուած էր, իսկ իրենք երբեք հողամշակութիւն չէին ըրած, եւ գոյութիւն կը քաշքշէին նպաստներով: Պիտի ուզէի կրկին հանդիպիլ իրենց, տեսնելու համար, թէ ի՞նչ կ'ընէին, քսանհինգ տարի ետք թոշակառու ըլլալու են հիմա, իսկ ի՞նչ եղած էին իրենց զաւակները, հո՛ն էին, Երեւա՞ն, թէ անոնք ալ ձեւր գտած էին երթալու եւ շէնցնելու Ռուսիան, կամ գացած էին հեռու հեռաւոր երկիրներ, անոնց հալեցման կաթսաներուն մէջ կորսուելու... Այդպէս է պատկերը Հրեշտակներու քաղաքին:

Կրկին անցանք ճանապարհի այն հատուածէն, ուր առեղծուած-վթար մը լռեցուցած էր Արտաւագդի վիհերէն եկող Պարոյր Սեւակի ձայնը... Գիւղը՝ Զանգակատուն: Անլռելի՞, թէ՞ լռած:

Կ'անցնինք Արենիի, Եղէգնաձորի, Նորավանքի, Ջերմուկի կողքով, պիտի հասնինք Սիսիան: Դադար՝ բաժակ մը սուրճի համար:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԸՈՂ ՍԻՍԻԱՆԻ ՄԷՋ

Եւ ապա ճանապարհը կրկին կը մագլցի Սիւնեաց աշխարհի լեռներով, որոնք կը պատմեն մեր վէպը, Վահագնէն եւ Հայկէն մինչեւ մեր օրը, եթէ մեծ քաղաքներու ժխորին մէջ չեն խլացած հոգիի ականջները:

Մայրուղիէն անջատուեցանք, եւ ինքնաշարժը քանի մը անգամ պտոյտ տուաւ, եւ գտնուեցանք նորոգուող ճամբու մը վրայ (ո՛ւր չկան վերանորոգուող ճանապարհներ), որ մեզ տարաւ քաղաքի կեդրոնը, ուր կար քաղաքապետարանը: Քաղաքապետը, Աղասի Յակոբճանեան, գուսպ արտաքինով բայց հաճելի անձնաւորութիւն մը, որ մեզ կը սպասէր: Կազմակերպած էր մեր այցելութիւնը: Փոխքաղաքապետը, խորհրդականը եւ ուրիշներ հոն էին:

Սփիւռքի կացութեան վարժուած հայուն համար, գտնուիլ հեռաւոր վայրի մը քաղաքապետարանի առջեւ եւ կարդալ մուտքին գրուած հայատառ անուն՝ Սիսիանի քաղաքապետարան, որբութենէ փրկուածի զգացում կը թելադրէ: Իր տունը գտնողի զգացում: Միաժամանակ կը խորհիս, որ դուն ալ տէր ես այդ շէնքին, գրասենեակներուն: Բայց առանց ծառայ ըլլալու տիրութիւն խաղալ ճպուռի աղմուկ է, արձակուրդային թմբուկի յուզում, որ կը մարի ամրան շոգին հետ:

Քաղաքապետին գրասենեակն ենք, միացած են ուրիշներ ալ: Աղասի Յակոբճանեան հպարտութեամբ կը խօսի Անդրանիկի մասին: Սիսիանը պահած է Անդրանիկը եւ անոր 25.000 գինուորները: Սիւնեաց աշխարհին մէջ՝ Անդրանիկ եւ բանակ... Կը յիշեցնէ պատմութիւնը. առանց Անդրանիկի եւ Գարեգին Նժդեհի, Զանգեզուրն ալ թրքացած կ'ըլլար: Գիրով գիտէինք: Երբ այդ կ'ըսուէր հողին վրայ, պատմութիւնը երանգ եւ կեանք կ'ունենար: Ուրեմն, Հայկէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը այս լեռնաշխարհին մէջ հիւսուած է մեր հայրենիքին պատմութիւնը, որպէսզի տեւէ մեր ժողովուրդը:

Հոս է, որ պատմութիւնը հանգոյց կապած է:

Բայց ժողովուրդը փէր կրնայ ըլլալ երբ ներկայ է, երբ չի լքեր հողը: Կարելի չէ բացակայ ըլլալ եւ խօսիլ ներկայութեան մասին: Այս ազգային ողջմտութիւնը կը պահե՞նք, պահա՞ծ ենք:

Իշխանական տոհմերու, եկեղեցաշէն իշխանուհիներու, եւ հայրենիքի համար երէկ եւ այսօր զոհուածներու այս քաղաքը ունի միայն 17.000 բնակիչ: Եթէ Հայկի որդի Սիսակը հիմնած է այս քաղաքը, ինչո՞ւ ան ոսպան պիտի չըլլայ իր յետնորդներուն համար: Յետնորդնե՞ր... Քամչաթքայէն մինչեւ Հրոյ երկիր եւ Հոնոլիւլիւ...

Ջրառատ եւ լեռնային առողջ կլիմայով, ծովու մակերեսէն 2010 մեթր բարձրութեամբ, գեղեցիկ բնութեամբ եւ տեսարաններով Սիսիանը տնտեսական զարգացման հնարաւորութիւններ ունի: Անցեալին հոս եղած է հիւսուածեղէնի գործարան եւ 1500 գործաւորներ աշխատած են: Գործարան, գործարաններ, նաեւ այլուր, որոնք չեն բանիր, կմախքի տեսքով զանգուածներ: Այնքան հոլովուող եւ ամէն քայլոփոխի հոլովուող բիզնեսը ինչո՞ւ իր ուշադրութեան կեդրոնին մէջ չունի այս լքուած գործարանները: Փոխանակ այս կամ այն ապրանքի(ներու) ներածումը մենաշնորհ (մոնոփոլ) դարձնելու եւ արագ հարստութիւն դիզելու, ազգի անդամի եւ ազնիւ քաղաքացիի պարտականութիւն պիտի չըլլա՞ր բանեցնել գործարանները, որպէսզի աշխատանք ստեղծուէր, մարդիկ չստիպուէին հաց գտնելու պատճառապատրուակով արտագաղթելու եւ հայրենիքը դատարկելու: Մի՞թէ ներածուած առօրեայի անհրաժեշտ ապրանքի որակով ներքնազգեստ կարելի չէ՞ արտադրել Սիսիան կամ Գիւմրի, Աբովեան կամ Նուբարաշէն:

Եթէ բանի Սիսիանի հիւսուածեղէնի գործարանը, 1500 աշխատաւորներով, կը նշանակէ, որ 7500 բնակիչ կ'աւելնայ, եւ նոյնքան անձեր ալ չեն լքեր երկիրը:

Քաղաքապետը կը խօսի բնակչութեան մասին: Կը գործեն հինգ դպրոցներ: Կայ նաեւ գիշերօթիկ վարժարան թոյլ մանուկներուն համար: Կ'ըսէ, որ Սիսիանի աշակերտները միշտ փայլուն արդիւնքներ ձեռք բերած են: 2004-ին հիմնուած է գիւղատնտեսութեան համալսարանի մասնաճիւղը: Սիսիանի մէջ յաճախ կը կազմակերպուին երիտասարդական ճամբարներ:

Այս զրոյցին ընթացքին հոն հասան նաեւ երաժշտական խումբ մը՝ ԴՈԿՄԱ, եւ «Երկիր Մեդիա» հեռատեսիլի կայանի լրագրողները եւ նկարահանողները, որոնց հետ պիտի այցելէինք Սիսիան քաղաքը եւ շրջապատի հարստութիւնները:

ԴՈԿՄԱ երաժշտական խումբի անդամները ժամանակակից երգացանկով հրապարակ կու գան եւ կը շրջին երկրին մէջ եւ արտասահման: Երկրէն դուրս ալ հայերէն կ'երգեն:

Սիսիանը ունի երիտասարդ գրողներ: Ինչպէ՞ս չունենայ այդ գեղեցիկ բնութեան մէջ եւ չժառանգէ իր տաղանդաւոր բանաստեղծին՝ Համօ Սահեանին սէրը եւ վաստակը, թարմացնելով այդ ժառանգութիւնը դարու ցաւերով եւ լոյսերով:

Երբ քաղաքապետարանէն դուրս եկանք, մեր ընկերակիցները ցոյց տուին դիմացի շէնքերը, որոնցմէ մին երաժշտանոց էր, միւսը՝ արուեստի վարժարան: Հակառակ դժուարութիւններու, սերունդի մշակութային որակին ուղղութեամբ աշխատանք կը տարուէր: «Երկիր Մեդիա»ի լրագրողուհին՝ Ս., մեզ առաջնորդեց քաղաքապետարանի կողքի շէնքը, որ հիւրանոց էր եւ ճաշարան: Նաեւ կար բաժին մը, ուր Ս. կազմակերպած էր ձեռագործի

եւ գորգաշինութեան աշխատանոց: Կիներու պզտիկ խումբ մը կ'աշխատէր հոն: Ցոյց տուին Մարաշի ձեռագործներ: Ուրեմն Սիսիանի մէջ կը պահէին Կիլիկիոյ հայաքաղաք Մարաշի արուեստի աւանդութիւնը: Յիշեցի, որ այդ ասեղնագործութիւնը բարձր ճանաչման հասցուց Լիլի Որբերեանը, որ Հալէպէն Լոս Անճելոս հասած, եւ պարգեւատրուած Միացեալ Նահանգներու նախագահին կողմէ: «Երկիր Մեդիա»ի լրագրողը ըսաւ, որ այդ աշխատանքով պզտիկ վարձատրութիւն մը կ'ապահովէր աշխատող կիներուն: Ինչո՞ւ արտասահմանի Մարաշի հայրենակցական միութիւնները, Պէյրութ կամ Ռիո, հաճելին միացնելով օգտակարին, պիտի չնպաստեն արտադրական այս փոքրիկ միաւորին աճման:

Պէյրութ ծանօթացած էինք գեղանկարիչ Աշոտ Աւագեանին, որ կ'ապրի եւ կը ստեղծագործէ Սիսիանի մէջ: Հակառակ իր արտասահմանեան ցուցահանդէսներուն, ան ամբողջէն կառչած կը մնայ իր հողին: Ինքնատիպ կառչածութիւն մը: Բարձունքի մը վրայ, գոր հռչակած է փիեգերքի կեդրոն, ունի իր դամբանը, եւ կագմակերպած է իր յուղարկաւորութիւնն ու թաղումը՝ հոգեհացով: Մեզի ալ բաժին ինկաւ բաժակ մը կոնեակ, իր դամբանին առջեւ... Ուզած էր Լիբանան երթալ, տեսնելու համար Պաալպէքը, գացած է, հակառակ զգուշացումներուն: Արուեստագէտը ինչպէ՞ս կրնար հրաժարիլ պատմութեան խորքէն եկող մշակութային գեղեցիկ կոթողը տեսնելու վայելքէն: Իսկ մենք, ապրող մարդու լերան գագաթին գտնուող դամբանը տեսնելէ ետք, երկիր նուաճողի արագ ընթացքով արշաւեցինք տեսնելու համար Սիսիանը՝ իր բնութեամբ եւ պատմութեամբ: Վայրեր, որոնց անուններուն հագիւ թէ հանդիպած էինք գիրքի մը էջին անկիւնը:

ՈՐՈՏԱՆ ԳԵՏ, ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ, ՎԱՆՔ, ՋՐՎԷԺ. ՇՆՉՈՂ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍ

Աշոտ Աւագեանէն բաժնուելէ ետք անամպ երկինքին տակ, ուս-ուսի տուող բարձունքներէ կ'անցնինք, ոլորապտոյտ ճանապարհներով: Ձորաբերանին կանգնած կը դիտենք երկու կողմի լեռներուն միջեւ իր ճամբան գտած ժայռերու գարնը-ուելով հոսող եւ աղմկող Որոտանը: Ան չի բաղդատուիր մեծ գետերուն, որոնց վրայ մեծ կամ պզտիկ նաւեր կ'երթեւեկեն, բայց կը մատակարարէ ջրամբար մը եւ տարիներու աշխատանքով փորուած հռչակաւոր փապուղիով կը պահպանէ գոհար Սեւանի մակարդակը:

Որոտանի ջուրով ելեկտրական կը բանի: Անցեալին եղած են ջրելեկտրակայաններ, այսինքն առանց հանքածուխի, նաւթի եւ հիւլէի ուժանիւթ կ'արտադրուի, մթնոլորտը չ'ապականիր:

Լերան կողի այծերու յատուկ կածանով կ'իջնենք ձորը՝ հետեւելով նախնիներու ոտքի հետքերուն: Հայրենիք է եւ ջերմ: Որոտանն է, վարը, որուն ջուրերը պիտի երթան Սեւանը փրկելու: Որոտանէն կը ծնի Շաքէի ջրվէժը, որ հարսանեկան քօղի պէս կը կախուի բարձունքէն, ճիշդ այնպէս, ինչպէս Հնդկաց ովկիանոսին մէջտեղ գտնուող ֆրանսական Լա Ռէիւնիոն կղզիի լեռներէն կախուող ջրվէժները, որոնց մասին գրած եմ գբօսաշրջիկի տպաւորութիւններով: Ջրվէժ երբ ըսուի, անմիջապէս կը մտածենք Նիակարային մասին: Ան մեզի չի պատկանիր: Այս Շաքէի ջրվէժը մեզի կը պատկանի, այս տէր ըլլալու զգացումը գայն կը դարձնէ այլապէս տարբեր եւ գեղեցիկ:

Ժամանակը արագ կ'անցնի: Որքան լաւ պիտի ըլլար իջնել մինչեւ գետը, նստիլ ափին եւ պահ մը երազել: Երազը ոստումի առաջին քայլն է: Որոտանի ափին

Փրփրադէզ Որոպանը

զտնուող վանքերուն մէջ ապրած եւ ծաղկած է մեր մշակոյթը, եղած են իմաստուն եւ իմաստասէր վանականներ, հայ ազնուազարմ իշխանուհիներ վանք կառուցած են, իրենց հարստութենէն բաժին հանած են հայու միտքին, չեն զոհած եւ չեն զոհուած իրենց քմայքներուն, սնափառութիւններուն եւ ընչաքաղցութեան:

Առաքինի իշխանուհիներ, որոնք գնայունի փոխարէն մնայունը կտակած են:

Տպաւորութիւններու առթած զինովութեամբ կը բարձրանանք մեր եկած կածաններով: Հիւրընկալները մեզ կը տանին Ս. Յովհաննէս եկեղեցին, որ խայծը եղած էր Սիսիան գալու փափաքին:

Է. դարու եկեղեցի մը:

Ըսած էին, որ տաճարի կառուցման ինքնատիպ ըմբռնումը ներշնչած էր ճարտարապետական կոթող Ս. Հռիփսիմէի տաճարը, որուն անպաճոյճ, բայց զեղեցիկ ու զմայլանք յառաջացնող կամարներուն տակ, Հայաստանի դժբախտ եւ անլոյս օրերուն, պարմանուհիի մը քաւոր եղած էի: Ֆրանսացի ճարտարապետը բազմիցս եկած էր հոս ուսումնասիրելու համար տաճարի կառուցման իւրայատուկ հաւատքի միտքը: Ըստ իրեն, տաճարը չի յառաջանար դէպի արեւելք, այսինքն դէպի լոյսը, այլ դէպի վեր, այսինքն դէպի երկինք: Բարձրացման ազգ պահող գաղափար:

Վահան Թէքէեան առանց տեսած ըլլալու ըմբռնած էր խորհուրդը, երբ կը գրէր «Եկեղեցին Հայկական»ը, որ «դէպի եր-

Որոպան, Շաքէի ջրվէժը

կինք բարձրացող գաղտնի ճամբայ մը ունի...»:

Եկեղեցիին վրայ զուրգուրացող նախկին շինարար այժմ բանկալը կեցող պապուկը հպարտութեամբ կ'ըսէ, որ գմբէթը քսանչորս մեթր բարձրութիւն ունի, եկեղեցիի երկայնքէն աւելի, հայու հոգիի գաղտնի ճամբան, զոր պէտք է իմանալ եւ պահել՝ չկորսուելու համար:

Կը մտածեմ անցեալի մեր հոգեւոր առաջնորդներուն մասին, որոնք գիտէին վեր նայիլ, մոմի լոյսով մատեան գրել: Անոնք արտակարգ բնազդով գիտէին, որ ոգի կը պահէին եւ ոգի կը կտակէին:

Է. դարու եկեղեցւոյ սեւ պատերը կը դիտեմ եւ կը մտածեմ մեր անմիջական ներկային մասին: Այս եկեղեցւոյ կառուցումէն հազարերեք հարիւր տարի ետք Օշական մը բիրտ յուզումով պիտի յիշեցնէր նիւթապաշտներուն եւ փառքի վաշխառուներուն, որ «մագաղաթը մարմարէն աւելի կ'ապրի», եւ ներհուն մտաւորականը՝ Նիկոլ Աղբալեան, այդ մտածումը պիտի լրացնէր՝ ըսելով, որ «դրամը գաղափար չունի, գաղափարն ալ՝ դրամ չունի»:

Սիւնեաց աշխարհը մեր պատմութեան լաւ եւ սեւ օրերու թատերաբեմն է: Հայու ինքնութեան եւ իրաւունքի պաշտպանութեան համար մարտեր մղուած են, հոս ապրած են իշխաններ, թագաւորներ, բայց նաեւ վանականներ, իմաստասէր, աստուածաբան, գիրքեր գրած են, ձուլելով անոնց մէջ մեր ինքնութիւնը, հայերէն

Յովհաննէս Որոտնեցիի վանքը

եւ հայապառ գիրքեր: Կը մտածեմ, որ եթէ այդ գիրքերը եղած չըլլային, ո՞վ պիտի ըլլայինք այսօր, շրջանին մէջ բնակութիւն հաստատած տարբեր դիմագիծով ամբոխ, այլազգ ժողովուրդներու համրանքը աճեցնող թիւ:

Բարօրութեան եւ սնապարծութեան կիրքով մշակոյթէ հեռացող առաջնորդներ եւ զանգուած պիտի չգտնուի՞ն վանական համալիր կառուցած իշխաններու եւ իշխանուհիներու շարունակութեան գիծին վրայ: Նաեւ զանգուածները, որոնք պատմութեան ընթացքին եղած են ազգային ողջախոհութեան կրողները: Եթէ չկրենք ազգի գոյութենական արժէքները, անցեալով պիտի խօսուի մեր մասին, ոչ ոք պիտի յիշէ Հայկը եւ Սիսակը:

Յաճախ կը յիշեմ Վիգէն Խեչումեանի «Գիրք Լինելութեան» հետեւեալ խորիմաստ պատկերը: Կ'ըսէ, որ «ձէթի վաճառականները ձէթ տուին պատմութիւն գրող Աւետիքին, ըսին, որ պատմութիւնը ձէթով կը գրուի», այսինքն՝ լոյսով: Այդ լոյսը մարմար չէ, մագաղաթ է, գիր է եւ գիրք, այսինքն՝ ոգի եւ գաղափար:

Ինչպէս մեր ժամանակակիցներուն ներշնչել ձէթի վաճառականներուն գիտակցութիւնը եւ իմաստութիւնը...

Կը վերագտնենք քաղաքապետարանը: Արդէն օրը կ'իրիկնանայ: Քաղաքապետին եւ իր օգնականին հետ հաց կը կիսենք հիւրանոցի ճաշարանը: Կը հասնին չորս իտալացի զբօսաշրջիկներ: Ինչո՞ւ խումբ առ խումբ հոս պիտի չգան Երեւա-

Ս. Յովհաննէս Եկեղեցի, գմբէթը 24 մ., Է. դար

նի հայերը, սփիւռքներէ արձակուրդի եկողները, հայերը, մեծաւորներ եւ համեստներ, ժառանգուած կոթողներու եւ ժայռապատկերներու վրայ կարդալու իրենց ինքնութիւնը եւ պատմութիւնը, կարենալ դիմագրաւելու համար մերօրեայ մարտահրաւէրները (Հայաստան կ'ըսեն մոտայիկ բառ, ամէն քայլափոխի կրկնուող դատարկաբանութիւններու ճակատին փակցուած պիտակ) եւ ստանձնելու համար սեփական ժողովուրդի ճակատագիրի տիրութիւնը, տոկալու եւ տեւելու հզօրութեամբ մեծնալու համար:

Վերադարձ: Վարորդը վկան է Հայաստանի ժողովուրդի դժուարութիւններուն: Գիրք չի գրեր, կը պատմէ: Յաճախ ոճիրարկածի դիպաշար:

Ուշ գիշեր է արդէն, երբ կը գտնենք մեր բնակարանի ընթացիկ լռութիւնը:

ՄՏԱԾՈՒՄ ՎԱՂՈՒԱՆ ՀԱՄԱՐ

Պէտք է վերադառնալ Սիսիան, եւ այլ վայրեր, թերեւս հարկ է կազմակերպել այդ վայրերը աճող բնակչութեամբ օժտելու կեանք:

Կատարելու համար պատմութեան ընթերցումը:

Փոխանակ դառնալու համաշխարհային ազգ կամ աշխարհաքաղաքացի, շարունակելու համար պատմութիւնը:

Այդ շարունակութիւնը թղթակցութեամբ եւ բարեսիրութեամբ չ'ըլլար, այլ՝ տիրութեամբ, տիրութիւն՝ հողին, հողին

Զօրաց քարեր

վրայ:

Առանց հայու որո՞ւ համար պիտի խոխոջէ Որոտանը, որո՞ւ հաւատքի աչքերը երկինք պիտի յառին եկեղեցւոյ քանհինգ մեթր բարձրութեամբ գմբէթէն անդին՝ փիեզերական խորհուրդին թափանցելու եւ անով թափանցուելու:

Ֆրանսացի ճարտարապետը կ'երթայ այդ եկեղեցւոյ խորհուրդը հասկնալու համար:

Ինչո՞ւ անտարբեր պիտի ըլլանք այդ խորհուրդին, խորհուրդ՝ այնքան տարբեր Ահարոնի Ոսկի Հորթէն:

«Սիւնեաց սարեր»ը երգել յուգիչ է: Անոնց տիրութիւնը՝ ազգային գիտակցութիւն:

Միաքաղաք երկիրը կը դառնա՞յ ապրող բազմաքաղաք երկիր: Կը դարձնե՞նք...

Ո՞վ եւ որո՞նք պիտի իրականացնեն վերականգնումի հոգեկան-ոգեկան մեծ յեղափոխութիւնը՝ քանդելով հոգիներու տէր դարձած Ոսկի Հորթերը...

Վիէթնամ, Չինաստան, Հնդկաց ովկիանոսի կղզի... տեսարժան էին:

Սիւնեաց աշխարհը աչքէն անդին հոգիին հասնող հաղորդութիւն է:

Այդ հաղորդութիւնը ինչպէ՞ս պիտի զտնենք, երբ կ'երթանք հեռու եւ անպատմութիւն աշխարհներ:

Պճեղ մը ազգային իմաստութիւն ո՞ւր կը վաճառուի, որպէսզի մեկնողները իրենց ճամպրուկի մէկ անկիւնը դնեն եւ իրենց հետ տանին, որպէսզի երբ երգեն, պարեն եւ բաժակաճառ խօսին, անոր նային...

27 օգոստոս 2015, Երեւան

ՓՈԼ ԷԼԻՈՒԱՐ

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ

ՓՈԼ ԷԼԻՈՒԱՐ (Paul Eluard, 1895-1952) իր ժամանակի գրական եւ արուեստի բոլոր շարժումներուն (գերիրապաշտներ եւ այլ) մասնակիցներէն է: Առաջին Աշխարհամարտին մասնակցած է եւ մեծապէս տպաւորուած: Խռովաղասիրական զաղափարներով վերաղարձած է ճակատէն: Եղած է բարեկամ մեծ բանաստեղծներու, Անդրէ Պրըթոնի, Լուի Արակոնի, Մաքս Էռնստի: Ինչպէս իր ընկեր գերիրապաշտները, յարած է համայնավարութեան՝ ընդդէմ ֆաշականութեան: Եղած է բարեկամ գեղանկարիչներու, ինչպէս՝ Փիքասոյի, եւ յաճախ ներշնչուած է անոնց գործերէն: Նկարիչներու ցուցահանդէսներու ներածականներ գրած է: Հեռացած է գերիրապաշտներէն: Երկրորդ Աշխարհամարտին Ֆրանսայի Դիմադրականներուն հետ է եւ մասնակից՝ զաղտնի գրականութեան: Այդ շրջանին գրած է իր հռչակաւոր «Ազատութիւնը» բանաստեղծութիւնը, որ պէտք է ներշնչէ բոլոր սերունդները: Թաքնուած է հոգեբուժարանի մը մէջ մինչեւ 1945 եւ շարունակած է գրել: Հեղինակած է բանաստեղծական բազմաթիւ հատորներ: Յանձնառու բանաստեղծ է եւ մինչեւ կեանքին վերջը այդպէս ալ մնացած է:

«Բ.»

Տեղերուս վրայ դպրոցականի
Գրասեղանին վրայ եւ ծառերուն
Աւազին վրայ եւ ձիւնին
Կը գրեմ քու անունդ

Բոլոր էջերուն վրայ կարդացուած
Բոլոր էջերուն վրայ սպիտակ
Քար արիւն թուղթ թէ մոխիր
Կը գրեմ քու անունդ

Պատկերներու վրայ ոսկեզօծ
Զէնքերուն վրայ մարտիկներու
Թագերուն վրայ արքաներու
Կը գրեմ քու անունդ

Անտառներու վրայ կոյս եւ անապատի
Բոյներու վրայ եւ օրոճներու*
Արձագանգին վրայ մանկութեանս
Կը գրեմ անունդ:

Հրաշալիքներուն վրայ գիշերներու
Ճերմակ հացին վրայ օրերու
Եղանակներուն վրայ նշանուած
Կը գրեմ անունդ

Բոլոր քուրջերուս վրայ երկնագոյն
Ջրկայքի վրայ արեւ մգլոտած
Լիճին վրայ լուսին կենդանի
Կը գրեմ անունդ

Դաշտերուն վրայ հորիզոնին
Թեւերուն թռչուններու
Եւ ջաղացքին վրայ սպուերներու
Կը գրեմ անունդ

Ամէն յորձանքի վրայ արեւածագի
Ծովուն վրայ նաւերուն վրայ
Լերան վրայ խելագար
Կը գրեմ անունդ

Փրփուրին վրայ ամպերու
Քրտինքին վրայ փոթորիկի
Անձրեւին վրայ թանձր եւ անհամ
Կը գրեմ անունդ

Ձեւերուն վրայ պսպղացող
Ջանգակներուն վրայ գոյներու
Բնազիտական ճշմարտութեան վրայ
Կը գրեմ անունդ

Արահետներուն վրայ արթնցած
Ճամբաներու վարդ բացուած
Հրապարակներու վրայ որոնք կը յորդին
Կը գրեմ անունդ

Լամբին վրայ որ կը վառի
Լամբին վրայ որ կը մարի
Տուներուս վրայ վերամիացած
Կը գրեմ անունդ

Պտուղին վրայ կիսուած

Հայելիին վրայ սենեակիս
Անկողինիս վրայ դատարկ կճեպ
Կը գրեմ անունդ

Ծանս վրայ շատակեր եւ փափուկ
Իր ցցուած ականջներուն վրայ
Իր անճարակ թաթերուն վրայ
Կը գրեմ անունդ:

Ոստմնատախտակին վրայ դրանս
Սովորական առարկաներու վրայ
Ալիքին վրայ օրհնեալ կրակին
Կը գրեմ անունդ

Ամէն միսի վրայ մատուցուած
Ճակատին վրայ բարեկամներուս
Իւրաքանչիւր ձեռքի վրայ մեկնուող
Կը գրեմ անունդ

Ապակիին վրայ անակնկալներու
Շրթներուն վրայ ուշադիր
Լռութենէն շատ վեր
Կը գրեմ անունդ

Ապաստաններու վրայ քանդուած
Փարոսներուս վրայ քանդուած
Պատերուն վրայ ձանձրոյթիս
Կը գրեմ անունդ

Անցանկութիւն բացակայութեան վրայ
Առանձնութեան վրայ մերկ
Ասպիճաններուն վրայ մահուան
Կը գրեմ անունդ

Առողջութեան վրայ վերագտնուած
Վտանգին վրայ անհետացած
Յոյսին վրայ անյիշողութեան
Կը գրեմ անունդ

Եւ բառի մը ուժով
Կեանքս կը վերսկսիմ
Ծնած եմ քեզ ճանչնալու
Քեզ կոչելու

Ազատութիւն:

Paul Eluard (1895-1952)., Au rendez-vous allemand, 1945, Les Editions de Minuit.

** Դեղին ծաղիկ մը, genêt*

Հայացուց Յ.Պ.

ՅԱԿՈԲ ՊԱԼԵԱՆ

ԳԵՂԱՆԿԱՐԻՉ ԳԷՈՐԳ ՄՈՒՐԱՏԻ ՀԵՏ ՆԻՒ ԵՈՐՔԵԱՆ ԻՐ ԱՐՈՒԵՍՏԱՆՈՑԻՆ ՄԷՋ

Նիւ Եորքը առանձին աշխարհ մրն է: Եթէ ուզենք բան մը տեսնել կամ անձի մը հանդիպիլ, այդ ընելու համար իսկական կամեցողութիւն պէտք է ունենալ: Հեռաւորութիւնները եւ խճողումները վհատեցրնող են: Քաղաքի մէկ ծայրէն մեկնեցանք, անցանք կամուրջներէ եւ լայն ու նեղ փողոցներէ, աշխատանքային եւ գործատեղիներու շրջանի մը մէջ կանգ առաւ ինքնաշարժը: Երկաթեայ դուռ մը, աստիճաններ, միջանցքներ: Ապա տեղ մը Գէորգ Մուրատի աշխատանոցն էր. նկարներ՝ սեղաններուն եւ պատերուն վրայ:

Գէորգ Մուրատ զբաղած է: Ապսպրանքներ ունի արաբական ծոցի երկիրներէն: Պահ մը կանգ կ'առնէ, մեզմով զբաղելու եւ զրուցելու համար:

Կը խօսինք: Սուրիոյ հիւսիսը, Գամիշլի ծնած է Գէորգ, 1970-ին: Գեղանկարչութիւն ուսանած է Հայաստան: Հաստատուած է Նիւ Եորք: Իր գործերը կը գտնուին Հայաստանի եւ Միացեալ Նահանգներու թանգարաններուն մէջ: Արտայայտուելու համար Գէորգ Մուրատ կ'օգտագործէ ճարտարագիտութեան եւ հաղորդակցութեան տարբեր միջոցներ.

գծանկարներ, պեսեռիզներ, նկարչութիւն:

Հայ մարդ է Գէորգ Մուրապ, յաճախած է հայկական վարժարան, իր կազմաւորումը ստացած է Հայաստան, որպէս ուսուցիչ ունեցած է Արա Պաղտասարեանը եւ Արամ Իսաբէկեանը, որուն մասին կ'ըսէ, թէ գոյներու մեծ վարպետ էր: Յաճախ կը ճամբորդէ իրեն ծանօթ միջին արեւելեան եւրոպական աշխարհին մէջ: Գիտէ պատմութիւն, կը ճանչնայ ժողովուրդները, ինչ որ իր նկարչութեան կու տայ ինքնատիպ խորք, տարբերութիւն, պատմութեան զգացողութեամբ, անցեալ եւ ներկայ: Այսինքն անցնող եւ մնացող ժամանակին ունկրնդիր է, որ կը նշանակէ նաեւ քաղաքականութիւն եւ անով քշուող ընկերութիւն: Արուեստի զանազան արտայայտութիւններուն միջեւ պատնէշ չի դներ. գոյն, գիծ, ձայն: Իր գիծերը կը թեքին դէպի երաժշտութիւն, կամ երաժշտութիւնը կը դառնայ գիծ: Գիծը ունի ներքին կշռոյթ, քանի որ այդպէս կը գծէ, կանգ չառնող

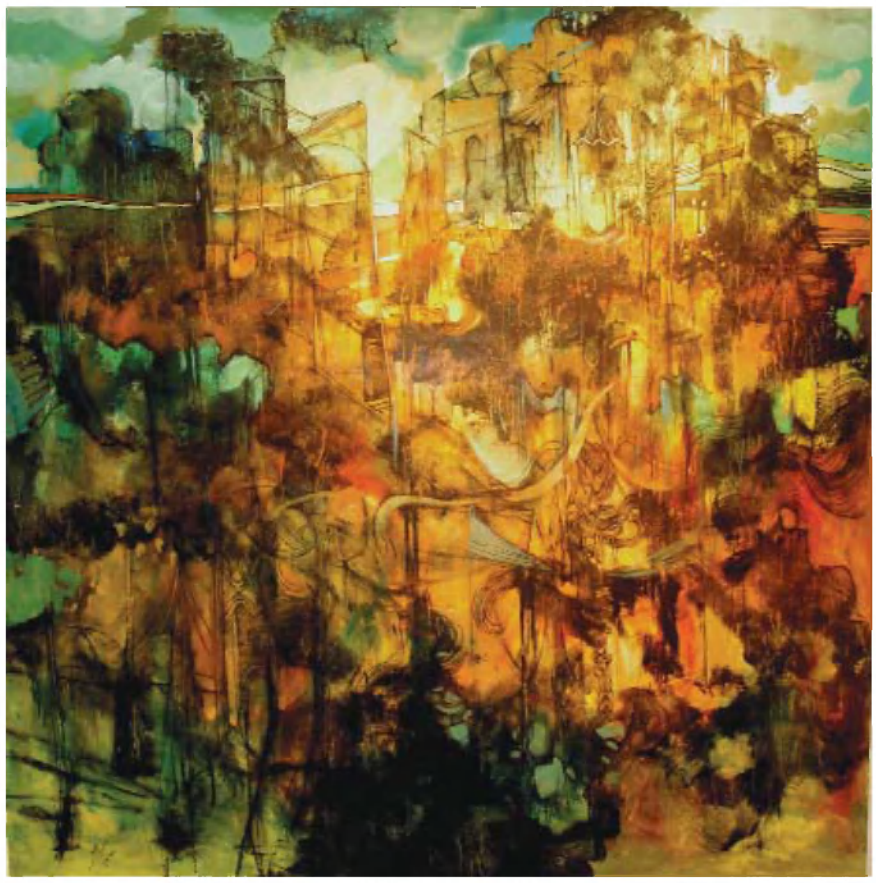

Անվերնագիր

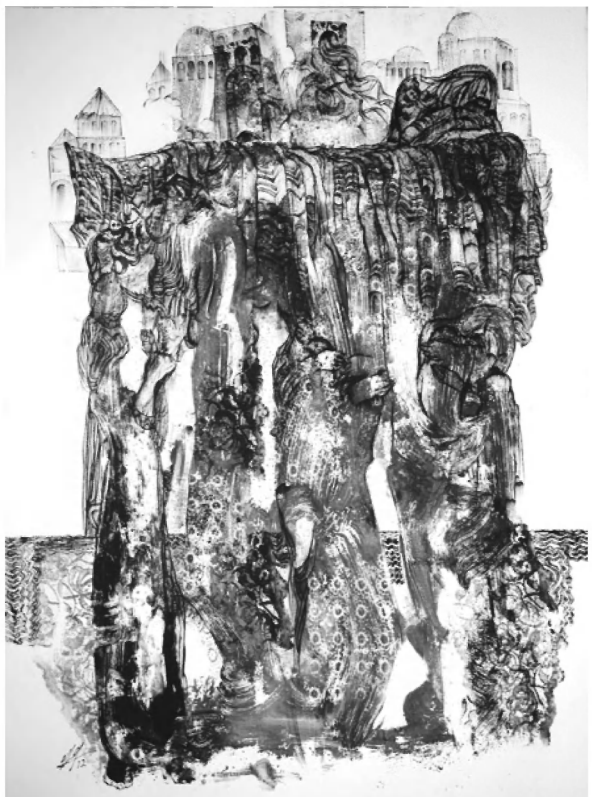

Friday afternoon / Ուրբաթ յետմիջօրէ

Գարնան առաջին օրը

երաժշտութեան պէս: Եթէ տրամադրուիք իր խաղին, կը բացուին երեւակայական աշխարհներ, անորոշութեամբ թելադրական, աստուածաշնչական, դիցական-վիպային, յաւերժական սեռ-սէրէն մինչեւ կիրքերու եւ փառասիրութեան անսահմանութիւնները, անցնելով Հայաստանէն, Ռամալայէն, Լիվրրփուլէն, Մարսիլիայէն, Փարիզէն... Անհատական ցուցահանդէսներ ունեցած է Փրովիդրնս, Լոս Անճելրս, Դամասկոս, Տուպայ: Երկու անգամ իր գործերը աճուրդով վաճառուած են Քրիսթի'զի միջոցաւ, Տուպայի մէջ:

Ինքնաբուխ ոճով գործող այս նկարիչին գործերը, ճապուկ գիծերով, իրարու վրայ ոլորուող, ներքին ձայնի մը հպատակելով, բնական է, որ հոգեկցութիւն ունենային երաժշտութեան հետ, ուրկէ իր գործակցութիւնը ժամանակակից յօրինողներու եւ երաժիշտներու հետ: Այդ ձեւի ելոյթ-ստեղծագործութիւններ ունեցած է զանազան արուեստի թանգարաններու եւ կեդրոններու մէջ. Պրուքլին, Պրոնքս, Ռոտ Այլրնտ, Մեքսիքօ, Երեւան, Մոնթրէալ, Ճափոն, Շիքակօ Հարուրրտ համալսարան, Արուեստի Մեթրոփոլիթրն թանգարան...: Երգչուհի-դերասանուհի Անայիս Թեզերեանի հետ երկու բեմադրութիւններ կատարած է, Նիւ Եորք, Սան Ֆրանսիսքօ եւ այլն:

Ինչպէս շատեր, ինք ալ կը պատմէ, որ մանուկ տարիքէն տեւաբար կը գծէր: Հայաստան ուսանողական տարիները շատ բան փոխած են, շեշտելով դէպի նկարչութիւն իր հակումը, սորվեցնելով գծագրութիւն (կրաֆիքա) եւ նկարազարդում, ինչպէս գիրքերու նկարազարդումը: Բայց խորացած է սեւ-ճերմակ նկարչութեան մէջ, gravure եւ eau forte: Ասպտուրի գործերու պարագային ալ հիմնականը կրաֆիքան է:

Իր արուեստի հոլովոյթին մասին յատ-

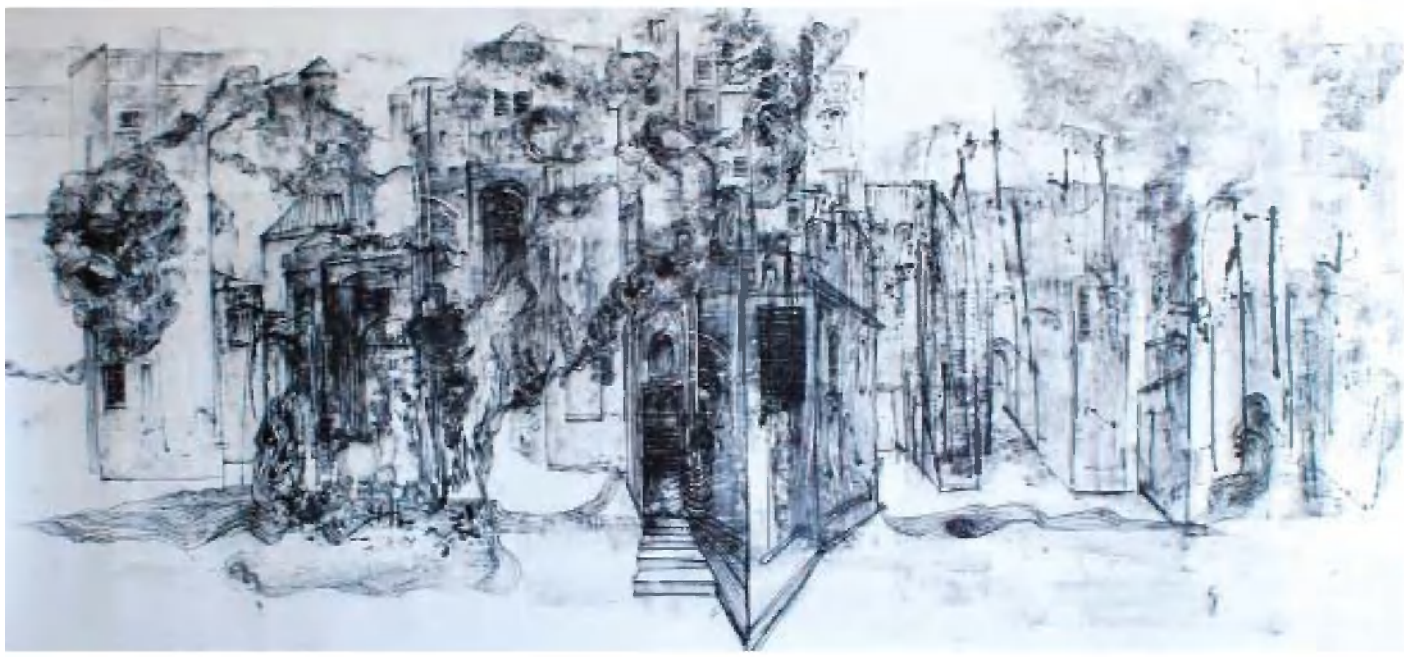

Յիշողութիւններ Հալէպէն

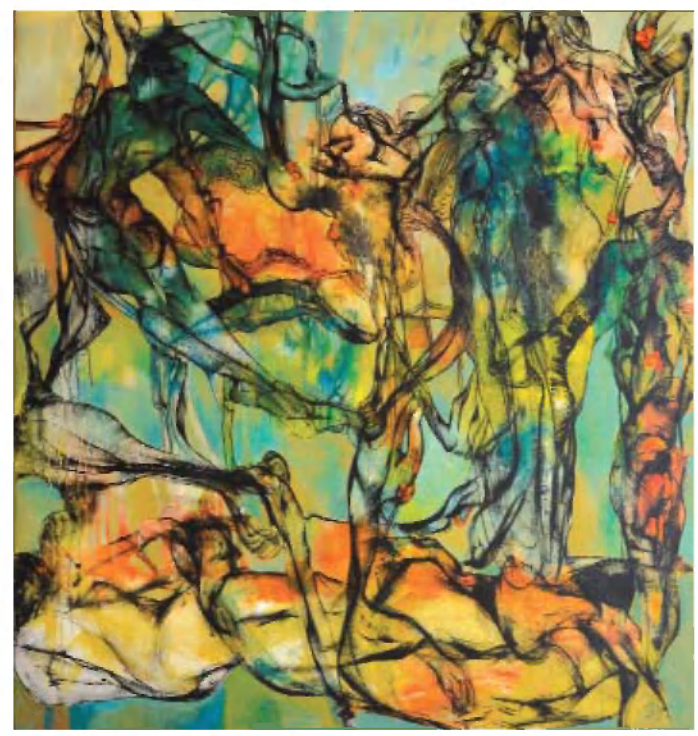

Արգիլուած պտուղը / The forbidden fruit

կանշական բացատրութիւններ կու տայ. «**Նախ կը խորհէի, որ որքան յստակ կը գծես այնքան լաւ ես: Յետոյ մեծ բեռ մը իջաւ ուսէս, հասկցայ, որ պէտք է շատ աշխատիս եւ գտնես ինչ որ հարազատ է քեզի: Գտնես քու ոճդ: Ապա կայ այն, ինչ որ կը սորվիս դպրոցը: Գիտէք, նկարչութեան մէջ հիմնական է գիծը, որ կ'արտայայտէ ինչ որ կ'ուզես: Այդ գիծին տիրապետելու համար տարիներու աշխատանք պէտք է: Հիմա նոր կը զգամ, որ կը տիրապետեմ գիծին»:**

Դիտելով Գէորգ Մուրատի գոյները, գիծերը, իր փութով եւ ինքնամոռացութեամբ աշխատելու եղանակը, քանի որ իմ ներկայութեանս, մատներու կախարդութեամբ, մատները վրձին դարձնելով, սեւ-ճերմակ նկար մը գծեց. ուզեցի գիտնալ, թէ ի՞նչ կը պատմէր, ի՞նչ կը թելադրէր, ի՞նչ բանի մասին կը վկայէր: Առանց ճոռոմ բառերու, ըսաւ հետեւեալը. «**Ուզած եմ միշտ արտայայտել քաղաքական հարցեր, այդ հարցերուն մէջ կարեւոր տեղ ունի գաղթը: Հարցեր, քանի որ կ'ապրէի Սուրիա, հայուն, արաբին եւ քիւրտին հետ**»:

Սուգը

Գէորգ Մուրատ գիտէ, որ «**ժողովուրդներու միջեւ փոխազդեցութիւններ անխուսափելի են եւ անոնք հարստացնող են: Այդպէս է նաեւ արուեստներու պարագային, օրինակ՝ ոսկերչութեան, որմազդի, լուսանկարի, տպագրութեան յարաբերութիւնը գեղանկարչութեան: Հարց պէտք է տալ տեւաբար, թէ ի՞նչ կը պատմեն տպուած թուղթը, լուսանկարը, հարկ է հասկնալ, թէ ի՞նչ է ըսուածը**»:

Նկարչութեան բացած ճամբաներով փնտռտուքի մէջ է Գէորգ Մուրատ: Բոլոր արուեստագէտներու իմաստասիրելու բանազանցական փորձութիւնը: «**Կ՚արտայայտուիմ, որպէսզի նախ ես հասկնամ, թէ ուրկէ կու գամ, ինչո՞ւ, արուեստագէտը ինք պէտք է ընէ իր գիւտը, գտնէ իր հարցումներուն պատասխանը**»:

Սուգը

Քիչ մը զարմանալի է, որ այս նկարիչին երանգապնակէն բացակայ է բնութիւնը, մինչդեռ գեղանկարչութեան մենաշնորհեալ կալուածն է ան: Գէորգ Մուրատ կը բացատրէ, որ 2004-էն ի վեր իր ստեղծագործութեան համար հիմնականը հոգեկան տագնապն է. «**Այդ իսկ պատճառով հեռացած եմ բնութենէն**»:

Մեր զրոյցին ընթացքին Գէորգ Մուրատ յաճախ անդրադարձաւ իր գաղթականի հոգեվիճակին, գաղթին: Այդ խզման հոգեվիճակը կայ իր գեղանկարներուն մէջ, անոնք ըլլան սեւ ճերմակ, թուղթի վրայ, թէ իւղաներկ կտաւներ:

Ընթացքի մէջ եղող գեղանկարիչ մրն է, որ կը պեղէ մարդու հոգին իր զանազան արտայայտութիւններուն ճամբով, նաեւ երգով եւ երաժշտութեամբ: Դասական եւ սահմանափակուած, մեզի համար աւանդական-սովորական ուղիներէն անդին իր հարցականներուն պատասխան կը փնտռէ: Պիտի գտնէ՞: Կը գտնէ՞:

Բայց եթէ գտնէ, ստեղծագործութիւնը կանգ չ՚առնե՞ր, նկարչական արուեստը չ՚այլասերի՞ր տպագրութեան մէջ, կրկնութիւն եւ բազմապատկում, որքան որ ալ գեղեցիկ ըլլան վերարտադրութիւնները:

«ՅՈՒՇԱԳԻՐՆԵՐ... (2007-2014)»
Հեղինակ՝ **Պօղոս Սնապեան**
Պէյրութ, 2015

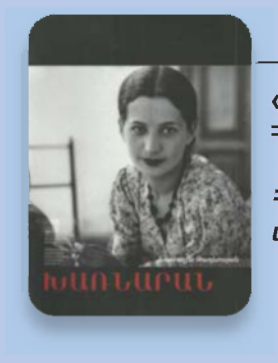

«ԽԱՌՆԱՐԱՆ»
Հեղինակ՝ **Նատալիա Թադեւոսեան**
Երեւան, 2015
Համազգայինի Հայ կրթական եւ մշակութային միութեան հրատարակութիւն

«ԽՕՍՈՂ ԼԵՐԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ»
Հեղիւնակ՝ **Վեհանոյշ Թեքեան**
Միացեալ Նահանգներ, 2015

«ԱՐԱՐԱՏ»
Հեղինակ՝ **Անի Թորանեան**
Պէյրութ, 2015

«ՆԱՄԱԿԱՆԻ ԱՐՄԷՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԻ»
Պէյրութ, 2015

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՅԲ ՈՒ ԲԵՆԸ»
Հեղինակներ՝ **Փրոֆ. Ժան Փիեռ Մահէ**
Փրոֆ. Ռոպեր Տէր Մերկերեան
Տոքթ. Ալպէր Խազինեճեան
Խաչիկ Եըլմազեան
«Սահակ Մեսրոպ մշակոյթի կեդրոն»

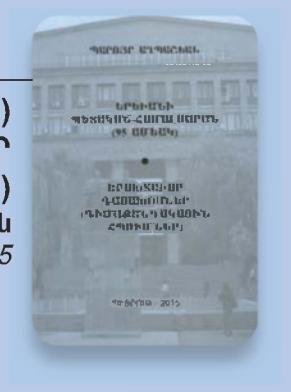

«ԵՐԵՒԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ» (95-ԱՄԵԱԿ)
ԵՐԱԽՏԱՒՈՐ ԴԱՍԱԽՕՍՆԵՐ
(ԴԻՄԱՔԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ՀՊՈՒՄՆԵՐ)
Հեղինակ՝ **Պարոյր Աղպաշեան**
Պէյրութ, 2015

ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԵԱՄԲ ՄԵՐ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՑԱՆՁՆԵՆՔ ՀԵՏԵՒԵԱԼԸ.

ԿԸ ԽՆԴՐԵՆՔ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՉՂՐԿԵԼ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ,
ՈՐՈՆՔ ՆԱԽԱՊԷՍ ԼՈՑՍ ՏԵՍԱԾ ԵՆ ԳԻՐՔՈՎ, ՄԱՄՈՒԼՈՎ ԿԱՄ ՀԱՄԱՑԱՆՑՈՎ:

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ
ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ